

Wojciech Kućko

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0003-4271-8478

Braterstwo w nauczaniu papieża Franciszka

Abstrakt: Czas pandemii koronawirusa i choroby COVID-19 był okazją do postawienia na nowo wielu pytań, dotyczących relacji międzyludzkich. W tym kontekście Papież Franciszek próbuje podjąć terapię braterstwem, aby „globalizacji obojętności” skutecznie i konsekwentnie przeciwstawić „globalizację braterstwa i solidarności”. Celem artykułu jest ukazanie istoty braterstwa w nauczaniu papieża Franciszka w kontekście nauczania Kościoła katolickiego. W artykule zostają przedstawione biblijne korzenie braterstwa, a także jego inklinacje w magisterium Soboru Watykańskiego II i kolejnych papieży. Reinterpretacja terminu „braterstwo” w myśli Franciszka obejmuje: „mystykę braterstwa”, jego charakter międzyreligijny i społeczny, globalne braterstwo na płaszczyźnie bioetyki i ekologii oraz powiązanie go z „teorią przeciwieństw” (niem. *Gegensatz*), którą papież zaczerpnął od R. Guardiniego.

Słowa kluczowe: braterstwo, braterstwo uniwersalne, etyka, Franciszek, *Gegensatz*, mistyka braterstwa

---

Wprowadzenie

W ostatnich latach papież Franciszek wiele razy powtarzał, że mamy do czynienia nie tyle z epoką zmian, co ze zmianą epoki i że żyjemy „w jednym z tych momentów, w których zmiany nie są już linearne, lecz epokowe”¹. Ważnym wyzwaniem współczesności, zwłaszcza w okresie po pandemii COVID-19, jest budowanie właściwych relacji między ludźmi. Jednym z głównym tematów rozwijanych w nauczaniu papieża Franciszka jest znana od początku chrześcijaństwa propozycja braterstwa, w której upatruje on jednego z istotnych elementów budowania nowego humanizmu i relacji w świecie. Daje to szansę dostrzeżenia w drugim człowieku,

---

¹ Franciszek, „L’umanità è la cifra distintiva”, 4.

niezależnie od jego wyznania i przekonań, nie rywala, zagrożenia czy przeszkody, ale szansy i sprzymierzeńca.

Celem artykułu jest nakreślenie istoty i przesłania koncepcji braterstwa w myśli papieża Franciszka, a także ukazanie jej szerokiego kontekstu w nauczaniu Kościoła katolickiego. Choć sam termin „braterstwo” nie jest pojęciem nowym, a swoimi korzeniami sięga nauczania biblijnego, które w formie imperatywu zostało przekazane także przez Jezusa, to krytyczna analiza tekstów i wypowiedzi papieża Bergoglio daje szansę odkrycia nowych, dotychczas niedostatecznie zauważonych aspektów tej rzeczywistości.

Temat braterstwa między ludźmi został podjęty przez różne środowiska katolickie – zwłaszcza po wizycie Franciszka w Zjednoczonych Emiratach Arabskich w lutym 2019 r., gdy niektórzy zaczęli odsądzać go od czci i wiary za głoszenie tej idei rzekomo kosztem czystości wiary i moralności katolickiej. Tymczasem historyczne spojrzenie na nauczanie ostatnich papieży daje zupełnie inny obraz starań o jedność wspólnoty ludzkiej, którą powinno połączyć właśnie braterstwo. Próżno jednak szukać hasła „braterstwo” w wielu polskojęzycznych encyklopediach i słownikach teologicznych (np. w *Encyklopedii katolickiej* TN KUL, której autorzy omawiają jedynie różne bractwa²), jest ono natomiast prezentowane w niektórych zagranicznych, zwłaszcza biblijnych, opracowaniach³. Wybrane teologiczno-historyczne aspekty braterstwa zostały omówione w przyczynkach autorów

---

² Por. K. Kuźmak, „Bractwo kościelne”, kol. 1013–1020.

³ Por. H. Lesêtre, „Frère”, kol. 2402–2405; K.H. Schelkle, „Bruder”, kol. 631–640; J. Ratzinger, „Fraternité”, 1141–1167; B. Langemeyer, „Kirche und Brüderlichkeit”, 190–210; R. Stupperich, „Bruderschaften/Schwesterschaften/Kommunitäten. Alte Kirche”, 195–206; L. de Candido, „Fraternité”, 448–457. Na temat miłości braterskiej jako konstytutywnego elementu autentycznego życia w społeczeństwie wypowiedziała się również Papieska Komisja Biblijna w dokumencie: „*Czym jest człowiek?*”, 236–265. Po wizycie Franciszka w Abu Zabi redakcja najstarszego włoskiego czasopisma *La Civiltà Cattolica* w 2020 r. przygotowała zbiór tekstów na temat braterstwa *Fratellanza. Gli scritti della Civiltà Cattolica* w serii *Accenti*, nr 11. W aspekcie politycznym temat braterstwa został omówiony w dziele zbiorowym *Il principio dimenticato* pod red. A.M. Baggio.

polskich⁴. Warto także nadmienić niektóre nieliczne propozycje rozwinięcia tematu braterstwa w dziedzictwie myśli Franciszka⁵.

Po zarysowaniu biblijnych korzeni braterstwa zostaną opisane jego interpretacje w historii teologii po Soborze Watykańskim II przez papieży: św. Pawła VI, św. Jana Pawła II i Benedykta XVI. Punktem wyjścia będzie refleksja nad braterstwem, którą w sposób kompleksowy opracował młody teolog Joseph Ratzinger. W dalszej części zostanie opisana reinterpretacja braterstwa w nauczaniu papieża Franciszka: od „mistyki braterstwa”, poprzez zagrożenia tej rzeczywistości, aż po różne płaszczyzny jej rozwoju w wymiarze społecznym, międzyreligijnym oraz bioetycznym i ekologicznym. Pozwoli to na postawienie pytania o związek tak rozumianego braterstwa z „teorią przeciwieństw” (niem. *Gegensatz*), której wiele uwagi poświęcał młody Bergoglio.

1. Biblijne korzenie idei braterstwa

Idea braterstwa nie jest obca myśli chrześcijańskiej i ma swoją długą historię, ponieważ relacje chrześcijan powinny być naznaczone braterstwem. Interpretacja Jezusowego wskazania, że wszyscy Jego naśladowcy mają być braćmi (por. Mt 23,8), była różna w historii Kościoła. W swoim nauczaniu Jezus wyraźnie ostrzega, by Jego uczniowie nie szli drogą wskazaną przez uczonych w Piśmie i faryzeuszy. Sam podaje zasadę współżycia we wspólnocie, jak i poza nią, próbując pokazać istotę działania chrześcijańskiego *ad intra* i *ad extra*: „Otóż wy nie pozwalajcie nazywać się Rabbi, albowiem jeden jest wasz Nauczyciel, a wy wszyscy braćmi jesteście. Nikogo też na ziemi nie nazywajcie waszym ojcem; jeden bowiem jest Ojciec wasz, Ten w niebie. Nie chcecie również, żeby was nazywano mistrzami, bo jeden jest tylko wasz Mistrz, Chrystus” (Mt 23,8-10). Słowa te

---

⁴ Z najnowszych opracowań należy wymienić: P. Burgoński, „Braterstwo – mit”, 159–186; P. Pietrusiak, „Kościół jako *fraternitas*”, 67–76; C. Kościelniak, „Chrześcijańskie i laickie konteksty”, 7–20; W. Łużyński, „Chrześcijańskie braterstwo”, 69–86.

⁵ Por. J.L. Fredericks, „Suffering, Liberation”, 33–42; tenże, „The Dialogue of Fraternity”, 10–11; D. Fares, „La fratellanza umana”, 114–126; D. Marafioti, „*Documento sulla Fratellanza*”, 235–238.

pozostają w analogii do Kazania na górze. Grecki termin ἀδελφοί ukazuje, że we wspólnocie Jezusa wszyscy członkowie są równi, powinni się kierować w życiu solidarnością i postępować drogą służby⁶.

Biblijne znaczenie terminu „braterstwo” można zogniskować wokół dwóch biegunów: od Adama (por. Rdz 1-2), „jednego człowieka, z którego [Bóg] wywiódł rodzaj ludzki” (Dz 17,26), złączony we wspólnotę przez więzy krwi, aż po Chrystusa, „pierworodnego między wielu braćmi” (Rz 8,29). Braterstwo wszystkich ludzi w Panu pochodzi z relacji Syna z Ojcem, wskazującej na sposób budowania relacji ludzkich z Bogiem i między sobą nawzajem⁷. Braterstwo naturalne, oparte na pokrewieństwie, zostaje dopełnione poprzez braterstwo duchowe wszystkich wierzących w Chrystusa.

Rzymscy chrześcijanie mieli iść za radą św. Pawła i budować życzliwość w braterskiej miłości (por. Rz 12,9-10). Teologalna cnota miłości wskazuje, że chrześcijanin kocha w drugim człowieku Boga, zaś drugiego człowieka ze względu na Boga. Według teologii Janowej, miłość do Boga objawia się w braterstwie, a nienawiść do brata jest wyrazem braku prawdziwej miłości Boga (por. J 4; 1 J 3,14-15)⁸.

2. Braterstwo w tradycji teologicznej

Biblijne i wczesnochrześcijańskie rozumienie braterstwa zaczęto przekuwać w praktykę – miało to miejsce szczególnie w powstających zgromadzeniach zakonnych. Zakony żebracze w średniowieczu promowały w swoich szeregach rozmaitych „braci”, nierzadko także świeckich, a po Soborze Trydenckim w XVI w. zaczęły się tworzyć różnego rodzaju bractwa, zrzeszające świadczących miłosierdzie albo praktykujących podobne nabożeństwa⁹. Termin „braterstwo” nabrał pewnego odcienia politycznego od czasów rewolucji francuskiej, kiedy to stał się kontynuacją realizacji idei wolności i równości. W szczególny sposób po Wiośnie Ludów – od połowy

⁶ Szerzej na temat egzegezy tego fragmentu: A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza*, 386–399.

⁷ Por. S. Corradino, „La fratellanza”, 529.

⁸ Por. A. Tanquerey, *Compendio di Teologia*, 607–608.

⁹ Por. R. Stupperich, „Bruderschaften/Schwesterschaften/Kommunitäten”, 195–212.

XIX w. – braterstwo powiązано z przynależnością do tego samego narodu albo nawet jedynie tej samej klasy społecznej, co podkreślali zwłaszcza zwolennicy marksizmu.

O więziach łączących wszystkich ludzi, niezależnie od wyznawanej religii czy przekonań, katolicy byli przekonani od zawsze. Wypowiedzi na ten temat w papieskich dokumentach znajdujących się na watykańskiej stronie internetowej sięgają końca XIX w. Warto przesledzić istotę przesłania tych tekstów z ostatnich dziesięcioleci.

2.1. Interpretacja Josepha Ratzingera

Interesujące i kompleksowe opracowanie na temat różnych wymiarów braterstwa można odnaleźć w pismach Josepha Ratzingera, który tym tematem zajmował się od początku swoich badań teologicznych aż po pontyfikat¹⁰. W niemal wszystkich opracowaniach teologicznych Ratzinger próbuje ukazać szeroki kontekst myśli o braterstwie, a także jego specyficzne, chrześcijańskie przesłanie¹¹.

Zdaniem Ratzingera pierwotnym znaczeniem braterstwa było pokrewieństwo wynikające z więzów krwi, choć już w starożytnej Grecji zaczyna pojawiać się, wprawdzie bardzo rzadko, jego znaczenie przenośne. Dla Platona bratem jest ziomek, a dla Ksenofonta bratem będzie także przyjaciel. Zakreślone zostają w tej perspektywie granice braterstwa, gdzie wśród „swoich” oparte będzie ono na wspólnej narodowości, zaś obcy, cudzoziemiec (gr. βάρβαρος) nie będzie już traktowany jak brat. Stary Testament nakazuje nazywać bratem współwyznawcę wiary w tego samego Boga (por. np. Wj 2,11; Kpł 10,4; Jer 22,18-19). Podobnie jak w greckiej πόλις, jedność polityczna utożsamiana była z unifikacją religijną. W Starym Przymierzu

---

¹⁰ Pierwsze opracowanie tematu braterstwa J. Ratzinger zawarł w: „Die christliche Brüderlichkeit”, 387–429; poszerzoną wersją artykułu jest jego książka: *Die christliche Brüderlichkeit*, München 1960. Nowe spojrzenie na braterstwo, szczególnie w kontekście ekumenicznym i uniwersalnym, Ratzinger zaprezentował jako hasło w cenionym słowniku duchowości: „Fraternité”, kol. 1141–1167. Ostatecznie kwestię braterstwa podejmie papież Ratzinger w encyklice *Caritas in veritate* z 2009 r. (por. *Caritas in veritate*, 34–42).

¹¹ Ekumeniczny aspekt braterstwa w myśli Ratzingera omawia: T. Maaßen, *Das Ökumeneverständnis*, 82–88.

braterstwo związane jest z przynależnością do tego samego narodu i wspólnego Bożego wybrania. Źródło tej jedności – twierdzi niemiecki teolog – ma dwojaki charakter: po pierwsze, jest ona oparta na akcie stwórczym, w którym Bóg uczynił człowieka na swój obraz i podobieństwo, co potwierdził poprzez przymierze z Noem; po drugie zaś w przymierzu Abrahamowym ludzkość stała się szczególną rodziną, wyłączoną z rodziny Adama i Noego¹².

Szczegółowa analiza tekstów nowotestamentalnych pozwoliła Ratzingerowi dostrzec potrójne znaczenie terminu braterstwo w nauczaniu Jezusa¹³. Po pierwsze, oznacza on współwyznawcę tej samej religii, należącego do tego samego narodu, jak to było w użyciu wśród Żydów (por. Mt 5,22; 24,27; 7,3-5; Łk 17,3). Drugie znaczenie dotyczy tych fragmentów, gdzie Jezus nazywa swych uczniów braćmi lub zwraca się do nich jako do braci (por. Mt 28,10; J 20,17). Nowy sens, który wspólnota uczniów Jezusa nadała temu, co rabini nazywali „braterstwem”, powiązany jest z tekstem Mt 23,8, bowiem „obiektywnie właśnie to zdanie oznacza zniesienie rabinizmu i chrześcijańską rewolucję – umniejszenie wszelkich wewnątrzświatowych różnic w obliczu spotkania z jedynym rzeczywiście Wielkim, jedynym naprawdę Innym – Chrystusem”¹⁴. Zwracanie się przez Jezusa do Dwunastu za pomocą określenia „bracia” jest zerwaniem z rabinicznym określeniem i nawiązaniem do budowania nowego Ludu Bożego, w którym aktualizuje się wielkie braterstwo. Trzecią, typowo chrześcijańską interpretację braterstwa, można odnaleźć w Mk 3,31-35, gdzie na wieść o swojej Matce i braciach, Jezus zadaje pytanie: „Któż jest moją matką i którzy są moimi braćmi?” i wskazuje, że od pokrewieństwa krwi ważniejsze jest to duchowe, wyrażające się w podporządkowaniu się woli Bożej.

Ratzinger wskazuje, że pierwsze wspólnoty chrześcijańskie kontynuują nazywanie swoich wyznawców braćmi (gr. ἀδελφοί, por. np. Dz 2,29.37; 7,2; Rz 9,3), ale najwięcej w dziedzinie rozwoju tego pojęcia wniósł św. Paweł, dla którego bratem jest każdy

---

¹² Por. J. Ratzinger, „Braterstwo chrześcijańskie”, 32–39; W. Łużyński, „Chrześcijańskie braterstwo”, 73–74.

¹³ Por. J. Ratzinger, „Fraternité”, kol. 1144–1146.

¹⁴ J. Ratzinger, „Braterstwo chrześcijańskie”, 46.

chrześcijanin, współwyznawca wiary. Apostoł Narodów, zauważa Ratzinger, w oparciu o swoje podróże misyjne tworzy nawet neologizm „falszywy brat” (gr. ψευδάδελφος, por. 2 Kor 11,16; Ga 2,4) dla zakreślenia granic braterstwa chrześcijańskiego. Ponadto, jak w Starym Testamencie braterstwo było ufundowane na ojcostwie Bożym, tak św. Paweł uwydatnia jego wymiar trynitarny, co Ratzinger opisuje w następujący sposób: „ojcostwo Boga odnosi się najpierw do Syna, Chrystusa, a przez Niego stało się naszym, ponieważ Jego Duch jest w nas i mówi w nas: Ojciec”¹⁵, dlatego ojcostwo i braterstwo zawierają w sobie bogatszą treść. Nie posiadają one jedynie charakteru bytowego, ale ukierunkowane są na znaczenie ontologiczne. W myśli Pawłowej tak rozumiane braterstwo nie ma charakteru powszechnego, bowiem każdy może wejść do wspólnoty chrześcijańskiej, ale bratem będzie dopiero wówczas, gdy się nim stanie, żyjąc jak nakazał Pan. Chrześcijanie są wezwani do okazywania wobec każdego miłości (gr. ἀγάπη), natomiast tylko wobec brata należy świadczyć miłość braterską (gr. φιλαδελφία)¹⁶.

To doświadczenie Kościoła pierwotnego znajduje odzwierciedlenie w formułującej się eklezjologii chrześcijańskiej. Wejście do wspólnoty Kościoła przez chrzest pozwala sam Kościół nazywać Matką, a Boga – Ojcem. Pod wpływem prześladowań wspólnota braci zamykała się na relacje zewnętrzne, umacniając jednocześnie więzy wewnętrzne dzięki udziałowi w najważniejszym akcie jednoczącym, jakim jest Eucharystia¹⁷. Od III w. termin „brat” jest używany coraz rzadziej na określenie chrześcijanina, natomiast techniczne chrześcijańskie określenie łacińskie *fraternitas* zaczyna być stosowane w odniesieniu do wspólnoty kościelnej¹⁸. Drugi aspekt stosowania terminów „brat” i „siostra”, twierdzi Ratzinger, nabiera charakteru ascetycznego, a zaczyna być powszechny we wspólnotach klasztornych, zanikając w Kościele, który się rozrastał i nabierał cech

---

¹⁵ Tamże, 52.

¹⁶ Tamże, 50–55; J. Ratzinger, „Fraternité”, kol. 1146–1149.

¹⁷ Por. J. Ratzinger, „Braterstwo chrześcijańskie”, 55–57.

¹⁸ Por. P. Pietrusiak, „Kościół jako *fraternitas*”, 86–87.

masowości, co przyniosło szkodliwe następstwa w rozumieniu tego terminu aż do naszych czasów¹⁹.

Kardynał Ratzinger konfrontuje dalej biblijne i chrześcijańskie rozumienie braterstwa z nowożytnymi ideami. Oświeceniowe hasło rewolucji francuskiej – *Liberté, égalité, fraternité* – poprowadziło jej luminary do umieszczenia braterstwa w programie polityczno-rewolucyjnym. Powszechna braterskość nie jest w tej optyce oparta na jakiegokolwiek więzi z Bogiem, a jedynie na ziemskich podstawach ludzkiej natury, dlatego powinny zostać zniesione wszelkie granice i bariery między ludźmi, wprowadzony zaś zostaje nowy etos, obowiązujący wszystkich ludzi. Takie ujęcie braterstwa paradoksalnie obraca się przeciwko człowiekowi zarówno w ideach liberalizmu, jak i w wolnomularskich kręgach braterskich. Podobne niebezpieczeństwo, uważa Ratzinger, wynika z wypaczenia idei braterstwa w marksizmie, dzielącym ludzkość na dwie przeciwstawne, antagonizujące grupy: posiadaczy ziemi i kapitału oraz proletariat, między którymi nigdy nie będzie relacji braterstwa. Idea unifikacji tych dwóch grup w zjednoczonym społeczeństwie bezklasowym w bliżej nieokreślonej przyszłości miała przekonać wielu do zaufania założeniom filozofii marksistowskiej²⁰.

2.2. Wkład Soboru Watykańskiego II

Ważne aspekty braterstwa zostały wskazane w dokumentach Soboru Watykańskiego II²¹. Jak zauważa Paweł Pietrusiak, w tekstach soborowych słowo *fraternitas* występuje 26 razy, zasadniczo na określenie uczucia braterskiego lub więzi braterskiej. Jedynie trzykrotnie – i to zawsze w formie cytatu z Ojców Kościoła – pojawia się dla opisanie wspólnoty kościelnej²². Warto w tym miejscu zauważyć, że eklezjologia Soboru Watykańskiego II przynosi różne obrazy Kościoła, który rozumiany jest jako Lud Boży, Ciało Chrystusa, świątynia Ducha

¹⁹ Por. J. Ratzinger, „Braterstwo chrześcijańskie”, 57.

²⁰ Por. tamże, 40–43.

²¹ Por. T. Bielski, *Synopsa tekstów*, 106–110.

²² Por. P. Pietrusiak, „Kościół jako *fraternitas*”, 69. Na temat idei braterstwa w myśli Soboru Watykańskiego II zob. rozdział IV w: J. Nyenyembe, *Fraternity in Christ*, 53–65.

Świętego. Po Synodzie Biskupów w 1985 r. poszerzono spojrzenie na Kościół jako *communio*, a także związany z tym termin *fraternitas*, choć nie zyskał on wówczas większego zainteresowania²³.

Po pierwsze, ojcowie soborowi przypomnieli, że sama wspólnota wierzących powinna cechować się zacieśnianiem więzi braterskich. Kościół jest znakiem braterstwa, dzięki czemu może prowadzić z innymi szczerzy dialog²⁴. Wierzący w Chrystusa jednoczą się wokół jednego stołu eucharystycznego²⁵, a na zewnątrz okazują sobie nawzajem miłość braterską²⁶.

Drugi wymiar braterstwa w świetle nauczania Soboru Watykańskiego II dotyczy więzi łączących szafarzy sakramentów świętych. Biskupi mają „gromadzić rodzinę Bożą jako braci ożywionych duchem jedności i przez Chrystusa w Duchu prowadzą ją do Boga Ojca”²⁷, natomiast prezbiterzy, na mocy wspólnych święceń kapłańskich, „złączeni są wzajemnie węzłem głębokiego braterstwa, które powinno się przejawiać spontanicznie i ochotczo we wzajemnej pomocy, zarówno duchowej, jak i materialnej, pasterskiej, jak i osobistej, w zgromadzeniach i w komunii życia, pracy i miłości”²⁸.

Trzeci wymiar braterstwa w tekstach soborowych uświadamia jego charakter uniwersalistyczny. Przyjście Chrystusa na świat pokazało, że jest on bratem ludzi²⁹, który wkroczył w historię ludzką, by doprowadzić wszystkich do jedności i zgody, które są najskrytszymi pragnieniami całego rodzaju ludzkiego³⁰. Ojcowie soborowi wskazali, że znakiem czasów obecnych jest rozwijanie poczucia solidarności między narodami, natomiast głównym zadaniem apostołskim

---

²³ Por. P. Pietrusiak, „Kościół jako *fraternitas*”, 67–69. Ważne i ciekawe analizy o Kościele jako *fraternitas* podejmuje: G. Ruggieri, *Chiesa sinodale*, w rozdziale VIII: *Per una chiesa della fraternità e della sororità*. Podobne pytania stawiają: S. Dianich, C. Torcivia, *Forme del popolo di Dio tra comunità e fraternità*, 10–45.

²⁴ *Gaudium et spes*, 92.

²⁵ Por. *Lumen gentium*, 28.

²⁶ Por. *Apostolicam actuositatem*, 23.

²⁷ *Lumen gentium*, 28.

²⁸ *Lumen gentium*, 28; por. *Presbyterorum ordinis*, 8.

²⁹ Por. *Lumen gentium*, 32.

³⁰ Por. *Ad gentes divinitus*, 3, 8, 12

świeckich jest szerzenie prawdziwego braterstwa³¹. W Deklaracji *Nostra aetate* znalazło się stwierdzenie: „Nie możemy zatem wzywać Boga jako Ojca wszystkich, jeśli wobec niektórych ludzi, stworzonych na obraz Boży, nie chcemy postępować po bratersku”³².

Po czwarte, Sobór Watykański II wskazuje na potrzebę współpracy wszystkich chrześcijan na rzecz powszechnego braterstwa, jego duch winien panować między chrześcijanami i niechrześcijanami, zaś jego owocem winno być zmniejszenie się dysproporcji materialnych między mieszkańcami świata na drodze uznawania i szacunku dla prawa Bożego i naturalnego³³. Dialog braterski jest jednak wynikiem nie tylko postępu technicznego, ale także uwzględnienia duchowego wymiaru życia i godności człowieka³⁴. Ów dialog nie powinien być naznaczony fałszywym irenizmem, „który przynosi szkodę czystości nauki katolickiej i przyciemnia jej właściwy i pewny sens”³⁵.

2.3. Paweł VI

Jeszcze w czasie trwania obrad soborowych św. Paweł VI kilkakrotnie podjął zagadnienie braterstwa. W czasie audiencji generalnej w 1963 r. zauważył, że wspólnota Kościoła posiada swoje źródło w świadomości bycia braćmi w Chrystusie i synami tego samego Ojca³⁶. W przesłaniu radiowym z dnia 22 grudnia 1964 r. z okazji świąt Narodzenia Pańskiego papież Montini postanowił podjąć temat braterstwa „bardziej prawdziwego, bardziej operatywnego, bardziej powszechnego niż to, które już jednoczy ludzi między sobą”³⁷. Pod wpływem pielgrzymki do Indii (2–5 grudnia 1964 r.) stwierdził, że braterstwo jest czymś, co się samo narzuca, gdyż zamiast widzieć w drugim człowieku nieznanego, rywala czy wroga, należy w nim

³¹ Por. *Apostolicam actuositatem*, 14.

³² *Nostra aetate*, 5.

³³ Por. *Gaudium et spes*, 84, 88–90.

³⁴ Por. *Gaudium et spes*, 23, 24, 35

³⁵ *Unitatis redintegratio*, 11. Więcej na temat budowania braterstwa i irenizmu w myśli jego polskiego prekursora por. R. Goczoł, „Ogólne założenia ireniczne”, 107–130.

³⁶ Por. Paweł VI, „Udienza generale”, 479.

³⁷ Paweł VI, „Nuntii radiophonici”, 177 [tłum. własne].

dostrzec kogoś podobnego nam, godnego szacunku i miłości. Wśród przeszkód rujnujących braterstwo międzyludzkie Paweł VI wyliczył: nacjonalizm, rasizm, zbrojenia, podziały klasowe i nienawiść³⁸.

W encyklice *Populorum progressio* (1967) Montini podkreślił, że prawdziwa solidarność jest jednym z obowiązków zwłaszcza ludzi bogatszych, a wynika on z ludzkiego i nadprzyrodzonego braterstwa. Jest ono zakorzenione w obowiązku solidarności, sprawiedliwości społecznej i powszechnej miłości³⁹.

Z okazji IV Światowego Dnia Pokoju w 1971 r. św. Paweł VI skierował przesłanie, zatytułowane: *Każdy człowiek jest moim bratem*. Uargumentował w nim, że budowanie braterstwa uniwersalnego dokonuje się przez wychowywanie młodych pokoleń do przekonania, że każdy człowiek jest naszym bratem. Odniósł się wówczas także do „złotej reguły postępowania” z Chrystusowego Kazania na górze: „Wszystko więc, co byście chcieli, żeby wam ludzie czynili, i wy im czyńcie” (Mt 7,12). W starożytności była ona znana, ale w wersji negatywnej: nie czyn drugiemu, co tobie niemiłe. Jezus formułuje ją w sposób pozytywny, a tym samym bardziej wymagający⁴⁰.

Znakami szczególnego braterstwa były historyczne spotkania Pawła VI z abp. Canterbury Michaeliem Ramseyem (1966 r.) oraz patriarchą Konstantynopola Atenagorasem (w 1964 r. w Jerozolimie, w 1967 r. w Stambule i w Rzymie)⁴¹.

2.4. Jan Paweł II

W nieco innych wymiarach istotę braterstwa międzyludzkiego doprecyzowywał św. Jan Paweł II. W *Liście do kard. Agostino Casarolego o pracy powierzonej Stolicy Apostolskiej* z 1982 r. wskazał, że jednym z zadań Stolicy Świętej jest tworzenie atmosfery wzajemnego szacunku, opartego na braterstwie ludzkim i chrześcijańskim. Sprawiedliwość powinna być połączona z braterstwem, które jest

³⁸ Por. tamże, 179–181; R. Marangoni, *La Chiesa mistero*, 196–199.

³⁹ *Populorum progressio*, 43–44, 66–67, 71–75, 78–79, 85–87.

⁴⁰ Por. Paweł VI, „Ogni uomo”, 3–5.

⁴¹ Por. W. Miziołek, „Biuletyn ekumeniczny”, 117–125.

miłością człowieka w prawdzie⁴². Zadanie promocji takiego braterstwa stoi w centrum działalności Kościoła i wszystkich jego instytucji, a zwłaszcza Kurii Rzymskiej⁴³.

Ważnymi krokami w kierunku umacniania braterstwa między wyznawcami różnych religii były spotkania modlitewne w Asyżu. Pierwsze takie zgromadzenie, o którego potrzebie jeszcze w czasie Soboru Watykańskiego II mówił biskup Hélder Câmara, udało się zorganizować papieżowi Polakowi „w duchu Asyżu” 27 października 1986 r. Drugie tego rodzaju spotkanie z inicjatywy Jana Pawła II miało miejsce 24 stycznia 2002 r. w odpowiedzi na zamachy w Stanach Zjednoczonych Ameryki w 2001 r. Zaskakująca dla niektórych środowisk katolickich była również decyzja Papieża Polaka o zorganizowaniu nadzwyczajnego synodu dla Libanu w Bejrucie, zapowiedziana 6 czerwca 1991 r. Synod odbył się w dniach 26 listopada – 14 grudnia 1991 r., po zakończeniu wielkiego konfliktu z lat 1975–1990 w tym kraju. To dzieło pozwoliło odkryć, że w sytuacjach konfliktów trzeba najpierw szukać tego, co łączy różnych ludzi, także w duchu braterstwa⁴⁴. Znalazło to również wyraz w papieskiej adhortacji posynodalnej *Nova nadzieja dla Libanu* z 1997 r.⁴⁵

2.5. Benedykt XVI

Do poszukiwań naukowych z czasów uniwersyteckich na temat poszerzonego braterstwa Joseph Ratzinger powrócił jako papież w encyklice *Caritas in veritate* z 2009 r., nazywanej czasem „encykliką powszechnego braterstwa”⁴⁶. Benedykt XVI poświęcił cały trzeci rozdział tego dokumentu zagadnieniu braterstwa i społeczeństwa obywatelskiego. Choć właściwym jest poszukiwanie nowego humanizmu, to – zdaniem Ratzingera – zacofanie w rozwoju jest dziś spowodowane właśnie brakiem braterstwa między ludźmi i narodami.

⁴² Por. Jan Paweł II, „Epistula al Venerato Fratello”, 124–125.

⁴³ Por. Jan Paweł II, „Costituzione apostolica *Pastor bonus*”, art. 145.

⁴⁴ Por. R. Cristiano, „Giovanni Paolo II”.

⁴⁵ Por. Jan Paweł II, „Adhortacja apostolska *Nova nadzieja*”, 17, 32, 47, 51, 61.

⁴⁶ Por. *Caritas in veritate*, 34–42; P. Burgoński, „Braterstwo – mit”, 159; R. Gibellini, „L’enciclica della fraternità”, 1; C.L. Rossetti, „*Fraternitatis munus*”, 103–116.

Idąc za myślą encykliki Jana Pawła II *Centesimus annus* (1991 r.), Benedykt XVI wskazał na potrzebę budowania systemu składającego się z trzech podmiotów: rynku, państwa i społeczeństwa obywatelskiego. To ostatnie powinno być szczególnym środowiskiem budowania „ekonomii darmowości” i braterstwa⁴⁷. Globalna wioska, którą stał się świat, wydaje się zbliżać ludzi, ale nie znaczy to, że czyni ich braćmi. Potrzebne jest ku temu odwołanie się do ojcostwa Boga. „Rozum sam potrafi pojąć, że ludzie są równi i dać podstawę ich obywatelskiemu współżyciu, ale nie potrafi zaprowadzić braterstwa. Ma ono początek w transcendentnym powołaniu Boga Ojca, który jako pierwszy nas umiłował, ucząc nas przez swego Syna, czym jest miłość braterska”⁴⁸.

Tematowi braterstwa ludzkiego Benedykt XVI poświęcił swoje przemówienie do nowych dyplomatów wygłoszone 16 grudnia 2010 r. Zauważył, że choć to hasło znajduje się w mottach wielu państw, to z powodu indywidualizmu lub kolektywizmu straciło jednak na znaczeniu na rzecz wolności, równości czy postępu jedności. W takiej optyce Kościół „nie może działać jako lobby, zamartwione jedynie o własne interesy, ale czyni wszystko pod okiem Tego, który jest Stworzycielem wszystkich ludzi”⁴⁹. W życiu codziennym owo braterstwo wyraża się natomiast w darmowości i szacunku wobec każdego.

Stricte chrześcijański sens braterstwa Benedykt XVI ukazał w skontrastowaniu historii mężczyzn powiązanych z dziejami Rzymu i chrześcijaństwa. Święci Piotr i Paweł, których więź braterstwa w wierze nabrała w Wiecznym Mieście szczególnego znaczenia, byli przeciwstawieniem dwóch mitycznych braci Romulusa i Remusa, a w szerszym sensie także złej relacji braci Kaina i Abla. Prawdziwe braterstwo, stwierdza Benedykt XVI, znajduje swój właściwy fundament w podążaniu śladami Jezusa⁵⁰.

---

⁴⁷ Por. *Caritas in veritate*, 38.

⁴⁸ *Caritas in veritate*, 19.

⁴⁹ Benedykt XVI, „Per una convivenza”, 3 [tłum. własne].

⁵⁰ Por. Benedykt XVI, „Dramat i siła papieżstwa”, 5.

3. Franciszek i braterstwo uniwersalne

Wszystkie wskazane dotychczas aspekty braterstwa znajdują odzwierciedlenie w nauczaniu papieża Franciszka, u którego można wskazać także nowe i dotąd niezauważone wymiary tej rzeczywistości. Wydaje się, że ten papież, bardziej niż którykolwiek z poprzedników, próbuje budować braterstwo uniwersalne, które jest najbardziej pierwotnym odzwierciedleniem istoty chrześcijaństwa. Takie rozumowanie znalazło się również u podstaw Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 r., gdzie w art. 1 określono: „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa”⁵¹. Zasadnym będzie zatem ukazanie różnych aspektów myśli Franciszka na temat braterstwa. Jest ono bowiem pierwszym i jednym z głównych tematów, do których odwołał się Franciszek w dniu swojego wyboru na Stolicę św. Piotra, opowiadając o „braterskiej wędrówce” biskupa Rzymu i jego ludu: „Módlmy się zawsze za siebie nawzajem: jedni za drugich. Módlmy się za cały świat, aby panowało wielkie braterstwo”⁵². Temat ten powraca zarówno w papieskich orędziach na Światowy Dzień Pokoju, encyklikach i adhortacjach, jak i w licznych przemówieniach do ambasadorów, organizacji międzynarodowych, stowarzyszeń i członków zgrupowań naukowych. Franciszek zwrócił uwagę na „braterstwo” już w encyklice *Lumen fidei* z 2013 r.: „W «modernizmie» starano się budować powszechne braterstwo między ludźmi, przyjmując za podstawę ich równość. Stopniowo jednak rozumieliśmy, że wspomniane braterstwo, pozbawione odniesienia do wspólnego Ojca jako swego ostatecznego fundamentu, nie potrafi się ostać”⁵³.

Papież formułuje nawet swoistą definicję braterstwa. W jego opinii jest ono „istotnym wymiarem człowieka, który jest istotą społeczną. Żywa świadomość tego faktu prowadzi nas do postrzegania i traktowania każdej osoby jako prawdziwej siostry i prawdziwego brata”⁵⁴,

---

⁵¹ Więcej na temat tekstu dokumentu: H. Andrzejczak, „Filozoficznoprawne podstawy”, 81–98.

⁵² „Papież, który przyjął”, 3.

⁵³ *Lumen fidei*, 54.

⁵⁴ Franciszek, „Braterstwo podstawą pokoju”, 4.

także tego, który jest ubogim i migrantem. W ten sposób w świecie różnorodności może się kształtować „mozaika braterstwa”⁵⁵. Należy wyraźnie stwierdzić, że w rozumowaniu Franciszka przeplatają się argumenty filozoficzne i teologiczne, istotne natomiast dla niego jest szerzenie braterstwa międzyludzkiego jako pewnego programu odnowy świata. Płaszczyzną odniesienia dla papieża Bergoglio jest z pewnością prawo naturalne i sama natura ludzka, w którą wpisane jest – czasem zmącone postawami egoizmu i nieufności – pragnienie budowania więzi z innymi. Będzie to przedmiotem dalszej analizy.

3.1. Mistyka braterstwa

Jezuicki teolog Christoph Theobald zauważa, że gdy Franciszek w adhortacji *Evangelii gaudium* używa określenia „mistyczne braterstwo”⁵⁶, czyni to w sposób programowy, by wskazać, jaki styl życia powinien charakteryzować wyznawców Chrystusa⁵⁷. W tej fundamentalnej dla całego pontyfikatu adhortacji papież trzykrotnie mówi o mistryce, która w jego logice ma szczególne znaczenie w uzdrawianiu i budowaniu relacji międzyludzkich.

Główny wymiar wspomnianej mistyki dotyczy codziennych kontaktów międzyludzkich: „Dzisiaj, gdy sieci i narzędzia komunikacji ludzkiej osiągnęły niesłychany rozwój, stajemy przed wyzwaniem, by odkryć i przekazać «mistrykę» życia razem, wymieszania się, spotkania, wzięcia za rękę, wzajemnego oparcia, uczestnictwa w tej nieco chaotycznej masie, która może zamienić się w prawdziwe doświadczenie braterstwa, w solidną karawanę, w święte pielgrzymowanie. W ten sposób większe możliwości komunikacji zamienią się w większe możliwości spotkania i solidarności między wszystkimi”⁵⁸. Ten niespodziewany kontekst dla mistyki jest zrozumiały, jeśli umieści się go w świetle „teologii ludu” i jej argentyńskich korzeni w myśli Franciszka, nawiązującej do dawniejszej „religijności ludowej”, nazwanej przez Pawła VI „pobożnością ludową”, a zdefiniowanej

---

⁵⁵ Franciszek, „Mozaika braterstwa”, 47–48.

⁵⁶ *Evangelii gaudium*, 92.

⁵⁷ Por. C. Theobald, *Fraternità*, 60.

⁵⁸ *Evangelii gaudium*, 87.

w Aparecida jako „duchowość ludowa”⁵⁹. Choć powiązana jest ona z teologią wyzwolenia, to w pozytywny sposób ukazuje istotę wspólnoty wiernych, którzy nie są tylko przedmiotem ewangelizacji, ale mówi się także o ich podmiotowości w autoewangelizacji.

Zdaniem Theobalda podbudową teologiczną mistyki braterstwa jest wiara we wcielenie Chrystusa, która pokazuje nieodłączny związek z takimi rzeczywistościami jak dar z siebie, wspólnota, służba i pojednanie⁶⁰. W języku Franciszka prowadzą one do realizacji „rewolucji czułości”⁶¹, odkrywania twarzy Jezusa w drugim człowieku, jego głosie i prośbach, by „nauczyć się cierpieć, obejmując ukrzyżowanego Jezusa, gdy spotykamy się z niesprawiedliwą agresją lub niewdzięcznością, nie ulegając nigdy zmęczeniu w wybieraniu braterstwa”⁶². Jest to nawiązanie do największych dzieł mistyki chrześcijańskiej Tomasza à Kempis czy św. Teresy z Lisieux, ponieważ prawdziwe braterstwo jest już samo w sobie doświadczeniem Boga, zgodnie z cytowanym przez papieża w encyklice *Laudato si*, stwierdzeniem św. Bonawentury, by rozpoznawać Stwórcę w innych stworzeniach⁶³. To dlatego na pytanie, czy ludzie sami z siebie będą kiedykolwiek w stanie zaspokoić pragnienie braterstwa, pokonać nienawiść, egoizm i różnice, Franciszek odpowiada, że będzie to możliwe, ale jedynie w sferze akceptacji ojcostwa Boga. „Ojcostwo to skutecznie tworzy zatem braterstwo, ponieważ miłość Boga, kiedy zostaje przyjęta, staje się najpotężniejszym środkiem przemiany życia i relacji z drugim, otwierając ludzi na solidarność i gorliwe dzielenie się”⁶⁴. Dokonać się to może dzięki ofierze Jezusa Chrystusa, gdyż *locus* braterstwa Franciszek postrzega w krzyżu, ukazującym, jak daleko można posunąć się w uznaniu w drugim brata. W tym względzie jego wizja jest tożsama z tym, co prezentował Benedykt XVI.

⁵⁹ Więcej na temat „teologii ludu” por. M. Borghesi, *Jorge Mario*, 61–77; J.C. Scannone, *La teologia del popolo*, 11–30. Jej głównym przedstawicielem był m.in. teolog Lucio Gera.

⁶⁰ C. Theobald, „Mistica della fraternità”, 581–582.

⁶¹ *Evangelii gaudium*, 88.

⁶² *Evangelii gaudium*, 91.

⁶³ Por. *Laudato si'*, 233; C. Theobald, „Mistica della fraternità”, 582.

⁶⁴ Franciszek, „Braterstwo podstawą pokoju”, 6.

Szczególną grupą powołaną do odkrywania własnej tożsamości są kapłani – „zjednoczeni w braterstwie sakramentalnym, dlatego pierwszą formą ewangelizacji jest świadectwo braterstwa i jedności wśród nich oraz z biskupem”⁶⁵. Owocem tej refleksji i przeżycia może być impuls misyjny i wyjście z głoszeniem Słowa Bożego na peryferie, co przenosi akcent z myślenia o własnym dobrobycie na dostrzeżenie drugiego człowieka.

W opinii Franciszka najważniejszym przymiotem braterstwa jest jego charakter powszechny. Z jednej strony naturalnym odkryciem rozumu jest uznanie w drugim człowieku brata, współtowarzysza wspólnej wędrówki przez świat. Dlatego miłość względem drugiego może być jedynie bezinteresowna, „nigdy nie może być wynagrodzeniem za to, czego dokonał ktoś inny, ani też zadatkiem na to, czego – jak ufamy – dokona”⁶⁶. Taki charakter miłości pozwala zatem także mówić o miłości nieprzyjaciół. Z drugiej strony w tej perspektywie krąg braterstwa zostaje poszerzony o świat przyrody, który wymyka się spod całkowitej kontroli człowieka. W tym sensie, zauważa Franciszek, możemy mówić o „powszechnym braterstwie”.

W specjalnym liście *Humana communitas*, opublikowanym 6 stycznia 2019 r. z okazji 25. rocznicy powstania Papieskiej Akademii Życia (*Pro Vita*), utworzonej w 1994 r. przez św. Jana Pawła II, Franciszek uważa budowanie powszechnego braterstwa zasianego przez Ewangelię za najważniejsze zadanie Kościoła. Papież stwierdza: „Powinniśmy postawić je na nowo na pierwszym planie. Bowiemy czym innym jest poczucie, że jest się zmuszonym żyć razem, a czym innym docenianie bogactwa i piękna nasion życia wspólnego, których trzeba razem szukać i które należy pielęgnować. Czym innym jest pogodzenie się z pojmowaniem życia jako walki z przeciwnikami, których nigdy nie brak, a czym innym uznanie rodziny ludzkiej za znak żywotności Boga Ojca i obietnicę wspólnego przeznaczenia do odkupienia całej miłości, która już teraz podtrzymuje ją przy życiu”⁶⁷. Skoro wszystkie drogi Kościoła prowadzą do człowieka, o czym pisał św. Jan Paweł II w programowej encyklice *Redemptor*

---

⁶⁵ Franciszek, „Powołania są jak nieoszlifowany diament”, 31.

⁶⁶ *Laudato si'*, 228.

⁶⁷ *Humana communitas*, 6.

hominis w 1979 r., to trzeba poszukiwać „nowych wizji braterstwa i solidarnego humanizmu jednostek i narodów”⁶⁸. W tej optyce siła braterstwa rodzącego się z adoracji Boga w duchu i prawdzie staje się „nową granicą chrześcijaństwa”⁶⁹.

3.2. Zagrożenia braterstwa

Diagnozę na temat przyczyn degradacji człowieczeństwa postawił Franciszek w encyklice *Laudato si'* z 2015 r., w której opisał, do czego prowadzi zerwanie więzów człowieka ze światem przyrody⁷⁰. Rodząca się w ten sposób pretensjonalna postawa konsumenta i wyzyskiwacza zawsze była obca postawie chrześcijańskiej⁷¹. Od pierwszych kart Biblia odsłania brutalne konsekwencje braku zainteresowania człowieka bliźnim, co szczególnie zostaje oddane w opowieści o Kainie i Ablu. Jeśli w świecie wszystko jest ze sobą powiązane, to każdy wyraz braku solidarności i troski jest uderzeniem w godność i wolność człowieka⁷². Brak harmonii ze światem stworzonym, okrucieństwo wobec innych stworzeń, nieuporządkowane relacje z innymi są sprzeczne z godnością osoby⁷³. Dlatego wśród głównych zagrożeń braterstwa Franciszek dostrzega lęk. Andrea Monda, który uznał braterstwo za najważniejsze słowo 2019 r. w języku papieża, komentuje ten wątek w następujący sposób: „Jest to lęk, że drugi zabierze nam miejsce w sercu Ojca, że drugi jest tym nieprzyjacielem, który może zniszczyć moje szczęście, polegające na tym, że czuję się kochany; u korzeni tego lęku jest podejrzliwość, brak ufności w wielkość miłości Boga, w którego się już nie wierzy”⁷⁴.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże, 13.

⁷⁰ Por. *Laudato si'*, 66–70.

⁷¹ „Jeśli zbliżamy się do przyrody i środowiska bez tego otwarcia na zadziwienie i podziw, jeśli nie mówimy już językiem braterstwa i piękna w naszej relacji ze światem, to nasze postawy będą postawami władcy, konsumenta lub jedynie wyzyskującego zasoby naturalne, niezdolnego do postawienia ograniczeń swoim doraźnym interesom”. Tamże, 11.

⁷² Por. tamże, 70.

⁷³ Por. tamże, 92.

⁷⁴ A. Monda, „Wyzwania stojące”, 3.

Inne zagrożenia braterstwa wynikają z egoistycznej postawy poszczególnych jednostek i grup społecznych. Nieufność, interesowność, ostra rywalizacja i przemoc objawiają coraz większe podziały, także w relacjach między człowiekiem i środowiskiem naturalnym w historii ziemi oraz między różnymi ludami świata. Tworzy się w ten sposób pewna antykultura, charakteryzująca się obojętnością na wspólnotę, wrogo nastawiona do mężczyzn i kobiet, a budująca sojusze jedynie w oparciu o przemoc pieniądza. Franciszek dostrzega także pewien paradoks tego zafalszowanego postępu: choć zasoby gospodarcze i technologiczne świata pozwalałyby dziś na większą troskę o rodzinę ludzką, to budzą one wiele podziałów i degradacji. Postawa nihilizmu, łapczywe szukanie przyjemności i konsumpcjonizm kurczą ludzkie możliwości życia wspólnego⁷⁵.

3.3. Wymiar społeczny braterstwa

Franciszek próbuje bardzo odważnie zmierzyć się z budowaniem właściwej wizji braterstwa, w której wspólnota Kościoła nie byłaby przeciwstawiana społeczeństwu. W tym kontekście Theobald zauważa: „Na pierwszym miejscu nie znajduje się zatem kwestia prawdy (choć nie jest ona nigdy wykluczona). Jednak w miejsce apologetycznej obrony własnej Kościoła oferuje *specyficzne zasoby duchowe*, za pomocą których nasze społeczeństwa, właśnie tutaj, w Europie, mogłyby oprzeć się kryzysom, które nimi wstrząsają. Kościół jest tutaj rozumiany jako, jeśli tak można powiedzieć, «ródzka» (wł. *rabdomante*) misyjna, która z duchową wrażliwością wyszukuje tego, o czym mówi się w Ewangelii jako już obecnym w *Drugim*”⁷⁶.

Ważnym miejscem uczenia się braterstwa, współżycia w różnorodności i zależności od innych jest rodzina, w której różnego rodzaju relacje – małżeńskie, ojcowskie, matczyne, synowskie i braterskie – prowadzą człowieka do tego, co przeżywa w wielkiej rodzinie ludzkiej⁷⁷. W cytowanym w *Amoris laetitia* fragmencie jednej ze swoich katechez Franciszek stwierdza: „W rodzinie rodzeństwo

---

⁷⁵ Por. *Humana communitas*, 2–3.

⁷⁶ C. Theobald, „Mistica della fraternità”, 587 [tłum. własne, kursywa autora].

⁷⁷ Por. *Evangelii gaudium*, 66.

uczy się ludzkiego współzycia [...]. Być może nie zawsze jesteśmy tego świadomi, ale to właśnie rodzina wnosi w świat braterstwo! Począwszy od tego pierwszego doświadczenia braterstwa, umacnianego przez miłość i wychowanie w rodzinie, styl braterski promieniuje jak obietnica na całe społeczeństwo i na relacje między narodami”⁷⁸.

Historia pierwszych ludzi i ich rodziny, zwłaszcza Kaina i Abla, uświadamia jednak, że w ludzkość wpisane jest „powołanie do braterstwa, ale także dramatyczna możliwość zdrady tego powołania. Świadczy o tym codzienny egoizm, będący podłożem wojen i licznych niesprawiedliwości”⁷⁹. Franciszek twierdzi za Benedyktem XVI⁸⁰, że brak braterstwa prowadzi do różnego rodzaju form ubóstwa społecznego – w wymiarze relacji międzyludzkich, w zakresie dóbr materialnych i relacji politycznych. Receptą na przezwycięzenie kryzysu gospodarczego, z którym zмага się świat, jest powrót do cnót kardynalnych, mogących pomóc „odkryć na nowo braterskie więzi, łączące nas między sobą, zachowując głęboką ufność, że człowiek potrzebuje i jest zdolny do czegoś więcej niż tylko maksymalizacja własnego indywidualnego dobra. Nade wszystko cnoty te są niezbędne do budowania i utrzymywania społeczeństwa na miarę ludzkiej godności”⁸¹.

W najbardziej widoczny sposób relacje braterstwa zostają zachwiane między ludźmi i narodami przez doświadczenie wojny, której zarzewiem jest obojętność i wrogość, szerzące się przez rozprzestrzenianie się broni, także nuklearnej i chemicznej. Remedium na to nie mogą być jedynie międzynarodowe paktety, ale również budowanie społeczeństwa obywatelskiego wraz z dokonującym się w nim nawróceniem serc, „które pozwoli każdemu uznać w drugim

---

⁷⁸ Franciszek, „Z tego samego ciała”, 38. Por. *Amoris laetitia*, 194. W innych słowach o braterskotwórczej roli rodziny papież Bergoglio pisał w pierwszym ze swoich orędzi na 47. Światowy Dzień Pokoju (1 stycznia 2014 r.), które mogłyby być nazwane „małą encykliką” o braterstwie: „Rodzina jest źródłem wszelkiego braterstwa, a zatem również podstawą pokoju i główną drogą do niego, ponieważ z racji swego powołania powinna «zarażać» świat swą miłością”. Franciszek, „Braterstwo podstawą pokoju”, 4.

⁷⁹ Tamże, 5.

⁸⁰ Por. *Caritas in veritate*, 19.

⁸¹ Franciszek, „Braterstwo podstawą pokoju”, 5–6.

brata, o którego trzeba się troszczyć, z którym należy wspólnie pracować, by wszyscy żyli pełnią życia”⁸².

Innymi formami rozbijania braterstwa w wymiarze społecznym są – zdaniem Franciszka – korupcja, zorganizowana przestępczość i różnego rodzaju formy grzechów społecznych, wołających o pomstę do nieba, takich jak: dramat narkotyków, dewastacja środowiska naturalnego, spekulacje finansowe, prostytutka, handel ludźmi i niewolnictwo⁸³. Dlatego niezwykle istotne okazuje się zadanie budowania powszechnego braterstwa, w które zaangażowani będą nie tylko wyznawcy Chrystusa. Powyższe papieskie myśli są znaczącym i ważnym poszerzeniem horyzontów patrzenia na braterstwo: „Globalizacja obojętności, która dziś jest ciężarem w życiu tak wielu siostr i braci, wzywa nas, byśmy stali się budowniczymi globalizacji solidarności i braterstwa, która będzie mogła przywrócić im nadzieję i sprawić, by z odwagą na nowo wyruszyli w drogę przez problemy naszych czasów i nowe perspektywy, jakie niesie ona z sobą, a Bóg składa w nasze ręce”⁸⁴. Globalne braterstwo jest zatem przeciwieństwem „globalizacji obojętności”, znajdującej się w strefie „struktur grzechu”, o których pisał św. Jan Paweł II⁸⁵. Przeciwno nim należy tworzyć „sieć nowego braterstwa” charakterystyczną dla egzystencji pierwszych chrześcijan⁸⁶. Oparte na łasce Jezusa braterstwo może

---

⁸² Tamże, 9.

⁸³ Tamże, 9–10.

⁸⁴ Franciszek, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju”, 8. Myśl papieska o „globalizacji obojętności” pojawiła się już w 2013 r. w adhortacji *Evangelii gaudium* (por. 54). W 2015 r. papież tłumaczył: „Wielkim wyzwaniem naszego świata jest globalizacja solidarności i braterstwa zamiast globalizacji dyskryminacji i obojętności, a dopóki nie zostanie osiągnięty sprawiedliwy podział bogactwa, zło naszego społeczeństwa nie zostanie rozwiązane”. Franciszek, „Per un nuovo ordine”, 8 [tłum. własne].

⁸⁵ Por. W. Piwowarski, „Grzechy społeczne”, 461–469.

⁸⁶ Franciszek zauważa ogromne rozbieżności w życiu ludzi na świecie: „[...] pięćdziesiąt najbogatszych osób świata posiada majątek równoważny 2,2 tys. miliardów dolarów. Same te pięćdziesiąt osób mogłoby sfinansować opiekę medyczną i edukację każdego uboższego dziecka na świecie, czy to poprzez podatki, czy przez inicjatywy dobroczynne, albo jedno i drugie. Te pięćdziesiąt osób mogłoby uratować miliony istnień każdego roku”. Franciszek, „Nie jesteście skazani”, 21.

pomóc budować autentyczne wspólnoty zarówno w Kościele, jak i wśród obywateli⁸⁷.

Franciszek postuluje, by tradycyjna koncepcja sprawiedliwości, odwołująca się jedynie do podziału dóbr, została poszerzona także o pytanie o etyczne aspekty pracy i wytwarzania tych dóbr. „Z tego właśnie względu – konstatuje Franciszek – nauka społeczna Kościoła (DSC) usilnie zachęca do szukania sposobów na to, by w praktyce uczynić braterstwo podstawową zasadą regulującą porządek gospodarczy. Podczas gdy inne kierunki myślenia mówią tylko o solidarności, DSC mówi raczej o braterstwie, jako że społeczeństwo braterskie jest również solidarne, natomiast nie zawsze prawdziwa jest tego odwrotność, co potwierdzają nam liczne doświadczenia”⁸⁸. Dychotomia kodeksu wydajności i kodeksu solidarności spowodowała – w opinii Franciszka – powstanie poważnego błędu współczesnej kultury. Naprawienie tego stanu rzeczy może dokonać się przez powrót do prawdziwych korzeni ewangelicznego braterstwa. Przyjęte w zafałszowany sposób przez porządek Rewolucji Francuskiej zostało ono w konsekwencji usunięte z przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Świadectwo św. Franciszka z Asyżu pozwala uchwycić związek braterstwa z solidarnością. Papież Bergoglio wskazuje, że solidarność gwarantuje równość osobom, które w społeczeństwie nie są równe, natomiast „braterstwo jest tym, co pozwala osobom równym być osobami różnymi. Braterstwo pozwala osobom, które są równe co do swej istoty, godności, wolności i swoich podstawowych praw, uczestniczyć w odmienny sposób we wspólnym dobru, odpowiednio do swoich zdolności, swojego projektu życia, swojego powołania, swojej pracy i swojego charyzmatu służby”⁸⁹. Taką równowagę może zapewnić społeczeństwo uczestniczące, które jest właściwą drogą wobec skrajnych ujęć neoliberalizmu i neoetatyzmu. Sama solidarność i opiekuńczość nie dają szczęścia w dziedzinie społecznej, muszą być ubogacone braterstwem, które dostrzega całego człowieka w pełni jego potrzeb i godności.

---

⁸⁷ Por. Franciszek, „Sieć nowego braterstwa”, 36.

⁸⁸ Franciszek, „Braterstwo podstawową zasadą”, 13.

⁸⁹ Tamże, 14.

Przyjście Jezusa na ziemię pozwoliło odkryć istotę ludzkiej egzystencji. „Bez braterstwa, którym obdarzył nas Jezus Chrystus, nasze wysiłki na rzecz bardziej sprawiedliwego świata są ciężkie i nawet najlepsze projekty mogą stać się strukturami bez duszy”⁹⁰. Zdaniem Diega Faresa Franciszek – odwołując się do ewangelicznego zdania: „Wszystko, co uczyniliście jednemu z tych braci moich najmniejszych, Mnieście uczynili” (Mt 25,40) – lokuje braterstwo między wcieleniem a sądem ostatecznym⁹¹. Braterstwo umieszcza nas w terażniejszości, przedłużając wcielenie Chrystusa oraz Jego misję w świecie, ale też antycypuje ono sąd, który nadejdzie w przyszłości. Wszystkie relacje ludzkie, od rodzinnych przez małżeńskie aż po matczyne, ojcowskie i synowskie, znajdują dopełnienie w relacji braterstwa, gdyż ona je przypieczętowuje znamieniem miłości. Jeśli jedynym Ojcem jest Ten w niebie, zaś jedynym Oblubieńcem Chrystus, to braćmi mogą być wszyscy wezwani do takiego powołania (por. Ga 3,25-28)⁹².

Bardzo istotnym elementem budowania braterstwa międzyludzkiego w wymiarze społecznym jest w ocenie Franciszka podejście do tematu kryzysu migracyjnego. Papież dostrzega wagę czułości i potrzebę włączania wszystkich ludzi, którzy potrzebują pomocy, towarzyszenia im i zmiany ich losu. Postawa braterskiej pomocy wobec imigrantów i uchodźców może być, jego zdaniem, wyrażona w czterech czasownikach: „przyjmować, chronić, promować i integrować”⁹³. W praktyce będzie to oznaczało okazanie szacunku dla godności każdej osoby, aby mogła ona doświadczyć bezpieczeństwa osobistego. W opinii papieża niewłaściwymi rozwiązaniami są „zbiorowe i arbitralne wydalenia imigrantów i uchodźców, szczególnie do krajów, które nie mogą im zagwarantować poszanowania godności i praw podstawowych”⁹⁴, należy zatem zadbać w wielu wypadkach o specjalne korytarze humanitarne dla najbardziej zagrożonych i różnorodną pomoc potrzebującym. Doświadczenie mi-

⁹⁰ Franciszek, „Boże Narodzenie”, 14.

⁹¹ W *Evangelii gaudium* papież stwierdza: „Słowo Boże poucza, że w bracie znajdujemy nieustanne przedłużenie Wcielenia dla każdego z nas”. *Evangelii gaudium*, 179.

⁹² Por. D. Fares, „La fratellanza umana”, 120–122.

⁹³ Franciszek, „Przyjmowanie, chronienie”, 4.

⁹⁴ Tamże, 4–5.

gracji w świecie jest wezwaniem do nawiązania kontaktu z drugim człowiekiem, wezwaniem do otwarcia się na niego i rozwoju kultury poznania, spotkania i zrozumienia.

3.4. Dialog religijny i braterstwo dla pokoju

Prawdziwe braterstwo między osobami należącymi do różnych tradycji religijnych objawia, że nawiązanie autentycznych relacji i budowanie społeczeństwa, które byłoby prawdziwą rodziną, nie może odbywać się na drodze odrzucenia własnej tożsamości religijnej⁹⁵. Papież zauważa: „Nie do pomyślenia jest braterstwo «laboratoryjne», konieczne jest, aby wszystko następowało w poszanowaniu przekonań innych, również tych, którzy nie wierzą, ale musimy mieć odwagę i cierpliwość, by wychodzić sobie wzajemnie na spotkanie tacy, jacy jesteśmy. Przyszłością jest nacechowane szacunkiem współżycie w różnorodności, a nie uniformizacja polegająca na przyjęciu jednej myśli, teoretycznie neutralnej”⁹⁶.

W szczególnie sposób papież Franciszek ukazał rozumienie idei braterstwa w kontekście swojej podróży do Zjednoczonych Emiratów Arabskich w 2019 r., dokładnie osiem wieków po słynnej pielgrzymce pokoju św. Franciszka z Asyżu do Ziemi Świętej i wizycie u sułtana al-Malika al-Kamila⁹⁷. Było ono owocem czterech wcześniejszych spotkań papieża Bergoglio z Wielkim Imamem Uniwersytetu Kairskiego Al-Azhar Ahmadem Al-Tayyebem (w 2016 r. o charakterze prywatnym; w kwietniu 2017 r. z okazji Międzynarodowej Konferencji na rzecz Pokoju w Kairze, gdy papież nazwał Wielkiego Imama „bratem”; kolejne w listopadzie 2017 r. oraz w październiku 2018 r., jak twierdzi Domenico Marafioti, zapewne w celu przygotowania

---

⁹⁵ Por. A. Piola, „La sfida della fraternità”, 63–76.

⁹⁶ Franciszek, „Budowanie pokoju”, 33.

⁹⁷ Istotę papieskiej inicjatywy przedstawił Antonio Spadaro, który zauważył, że wykraczała ona poza zwyczajną logikę dialogu – była bowiem nie tylko dyskusją na tematy ważne, ale także współdzieleniem „radości, smutków i problemów współczesnego świata”. Por. A. Spadaro, „«Sentinelle di fraternità»”, 467–468.

tekstu ich wspólnego *Dokumentu o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współlistnienia*⁹⁸).

Spotykając się z przedstawicielami zróżnicowanego świata islamskiego, papież podjął wezwanie do budowania „arki braterstwa”, którą jedna rodzina ludzka mogłaby płynąć po wzburzonym morzu świata⁹⁹. Uznanie Boga za początek ludzkiej wspólnoty pozwala na wyprowadzenie innych fundamentalnych zasad, takich jak poszanowanie godności, sprzeciw wobec indywidualizmu, nienawiści, przemocy, także tej uzasadnianej religijnie. Franciszek przypomniał, że braterstwo wyraża różnorodność między braćmi, których łączą fakt narodzenia i posiadana nienaruszalna godność. Wyrazem tej różnorodności jest pluralizm religijny. Posługując się soborowymi zapisami *Nostra aetate*, Franciszek uzasadnia, dlaczego tak ważne jest, by nie wymuszać jednolitości ani też nie godzić się na „ugodowy synkretyzm”, ale raczej dążyć do równego traktowania wszystkich oraz do „pogodzenia sprzeczności i braterstwa w różnorodności”¹⁰⁰. Prowadzić to będzie do prawdziwego pokoju, który może być budowany przez edukację, a zatem odkrywanie zasobów duszy własnej i drugiego człowieka. Słuszną maksymą pozostaje sformułowanie: „poznaj samego siebie”, a trzeba do niej dodać, twierdzi papież, inną: „poznaj twój brata”¹⁰¹. Niezwykle ważną rolę odgrywają w tym religie, których zadaniem jest „rozbrajanie serca ludzkiego” i nieakceptowanie słowa „wojna”¹⁰².

Owoce spotkania papieża Franciszka i Wielkiego Imama Ahmada Al-Tayebba było podpisanie 4 lutego 2019 r. *Dokumentu o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współlistnienia*, który ma być wezwaniem i „przewodnikiem dla przyszłych pokoleń, aby szerzyć kulturę wzajemnego szacunku, będąc świadomymi wielkiej Bożej łaski, która sprawia, że wszyscy ludzie są braćmi i siostrami”¹⁰³.

---

⁹⁸ Por. D. Marafioti, „*Documento sulla Fratellanza*”, 235–238. Inne komentarze na temat podpisanego dokumentu: F. Körner, „*Fratellanza umana*”, 313–327.

⁹⁹ Franciszek, „Bóg jest z człowiekiem”, 5.

¹⁰⁰ Tamże, 6. Por. *Nostra aetate*, 5.

¹⁰¹ Franciszek, „Bóg jest z człowiekiem”, 7.

¹⁰² Tamże, 8.

¹⁰³ Por. Franciszek, Wielki Imam Al-Azharr, *Dokument o ludzkim braterstwie*. Oficjalny tekst dokumentu na stronie Stolicy Apostolskiej nie zawiera numerów

Walorem dokumentu jest międzyreligijna diagnoza obecnego kryzysu duchowego ludzkości, który wynika z odsunięcia na bok wartości religijnych na rzecz afirmacji różnych filozofii materialistycznych. Obserwuje się zepsucie moralne (wł. *deterioramento dell'etica*) i upadek kulturowy związane ze znieczuleniem ludzkiego sumienia (wł. *una coscienza umana anestetizzata*), osłabienie odpowiedzialności, wiele konfliktów zbrojnych oraz degradację środowiska naturalnego¹⁰⁴.

Wyzwania te pokazują, jak wielkie zadanie stoi przed wyznawcami różnych religii, aby wobec „trzeciej wojny światowej w kawałkach”, o której wielokrotnie wspominał Franciszek¹⁰⁵, starać się o szerzenie kultury tolerancji, współistnienia i pokoju. Prowadzi ku temu wiara „w imię Boga”, która w drugim człowieku każe dostrzec brata lub siostrę. Braterstwo ludzkie będzie się wyrażało poprzez „ochronę stworzenia i całego wszechświata oraz wspieranie wszystkich osób, szczególnie tych najuboższych i najbardziej potrzebujących”¹⁰⁶.

Niektórzy komentatorzy katoliccy próbowali podważać wagę wspomnianego dokumentu z Abu Zabi, koncentrując dyskusję wokół interpretacji stwierdzenia na temat różnorodności religii w świecie. Zaczęto zastanawiać się nad zasadnością sformułowania: „pluralizm i różnorodność religii, koloru skóry, płci, rasy i języka są wyrazem mądrej woli Bożej, z jaką Bóg stworzył istoty ludzkie”¹⁰⁷, kierując wobec Franciszka bezpodstawne zarzuty o herezję i wypaczanie tradycyjnego Magisterium¹⁰⁸. Należy pamiętać, że ten tekst ma raczej

---

paragrafów, a jedynie podział na dwie części zatytułowane: *Wprowadzenie* oraz *Dokument*.

¹⁰⁴ Por. D. Marafioti, „*Documento sulla Fratellanza*”, 241–243.

¹⁰⁵ Po raz pierwszy Franciszek użył tego terminu 18 sierpnia 2014 r. w czasie rozmowy z dziennikarzami na pokładzie samolotu z Seulu do Rzymu. Por. V. Ilari, „La «terza guerra»”, 69–74.

¹⁰⁶ Franciszek, Wielki Imam Al-Azharr, *Dokument o ludzkim braterstwie*.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ Krytyczne głosy na temat *Dokumentu*, które zostały przedstawione przez bpa Athanasiusa Schneidera (*The Gift of Filial Adoption, the Christian Faith: the only valid and the only God-willed religion*) oraz – w sposób mniej bezpośredni – przez kard. Gerharda Müllera (*Manifesto of Faith*), omawia: G.S. Reynolds, „After Abu Dhabi”, 11–12. Różne zarzuty wobec przedstawianych niejasności zawartych w *Dokumencie o ludzkim braterstwie*, rozstrzyga: D. Marafioti, „*Documento sulla Fratellanza*”, 257–262.

na celu poprawienie społecznych relacji katolików i muzułmanów, nakreślając drogę przejścia od współzawodnictwa do wzajemnego rozumienia dla pokoju. Jest on także kolejnym krokiem naprzód w konsekwentnym konstruowaniu przez papieża Bergoglio nowego humanizmu. W takim duchu, odwołując się do teologicznej koncepcji dopuszczającej woli Boga, papież Franciszek wytłumaczył znaczenie kontestowanego zdania z *Dokumentu*: „Ktoś mógłby jednak zapytać: dlaczego Papież jedzie do muzułmanów, a nie tylko do katolików? Bo jest wiele religii, a dlaczego jest tyle religii? Razem z muzułmanami wywodzimy się od jednego ojca, Abrahama – dlaczego Bóg pozwala, by było tyle religii? Bóg zechciał na to pozwolić; teolodzy scholastyczni mówili o *voluntas permissiva* Boga. On pozwolił na tę rzecz – jest wiele religii; niektóre rodzą się z kultury, ale zawsze patrzą w niebo, patrzą na Boga. Lecz tym, czego Bóg chce, jest braterstwo między nami, a w sposób szczególny – i to było powodem tej wizyty – z naszymi braćmi, synami Abrahama tak jak my, z muzułmanami. Nie powinniśmy się lękać różnicy: Bóg na to pozwolił”¹⁰⁹.

Pozytywną ocenę *Dokumentu* z Abu Zabi przedstawił kard. G. Müller, opisując jego charakter teologiczny, jak i filozoficzne korzenie braterstwa w myśli stoików oraz źródła Objawienia na ten temat. Zdaniem kardynała, choć dla katolików dokument nie jest aktem Magisterium, który dotyczy wiary i moralności, nie należy go także uznawać za prywatną opinię papieża, wskazuje on bowiem na Franciszka jako najwyższy autorytet w dziedzinie interpretacji prawa naturalnego¹¹⁰. Dlatego należy odróżniać ewangelizację od prozelityzmu, a probierzem tego działania powinna stać się praktyka ewangelicznej miłości¹¹¹.

Warto dodać, że owocem *Dokumentu o ludzkim braterstwie* było powołanie 20 sierpnia 2019 r. Wysokiego Komitetu na rzecz Ludzkiego Braterstwa, w skład którego weszli przedstawiciele różnych religii¹¹². Na czele obecnie kilkunastoosobowej grupy stoi kard. Mi-

¹⁰⁹ Franciszek, „Bóg pragnie braterstwa”, 31.

¹¹⁰ Por. G. Müller, „Das Abu Dhabi”, 293–297.

¹¹¹ Por. Franciszek, „Wielokulturowa i wieloreligijna”, 13.

¹¹² Strona internetowa Komitetu prezentuje bieżące działania grupy, por. www.forhumanfraternity.org (dostęp 31.05.2020), a zwłaszcza powstawania *Abrahamic Family House*, miejsca dla edukacji i promocji wzajemnego rozumienia i dialogu

guel Ángel Ayuso Guixot, kombonianin, od 2019 r. przewodniczący Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego.

3.5. Braterstwo w dobie bioetyki globalnej i ekologii

Po przeanalizowaniu ostatnich dokumentów i wypowiedzi Franciszka, można dojść do przekonania, że szerzenia idei braterstwa powiązanie jest z fundamentalną wartością, jaką jest życie człowieka. Właśnie dlatego powierza to szczególne zadanie Papieskiej Akademii Życia, kierowanej od 2016 r. przez arcybiskupa Vincenzo Paglię. Nie powinno zatem dziwić, że Papieska Akademia w specjalnym dokumencie z 30 marca 2020 r. podjęła tematykę braterstwa w kontekście obecnego kryzysu sanitarnego, spowodowanego pandemią koronawirusa i choroby COVID-19. Jest on próbą zmierzenia się z bardzo istotnymi pytaniami, które pojawiły się na płaszczyźnie bioetyki w kontekście leczenia pacjentów zarażonych koronawirusem i chorych na COVID-19. Autorzy dokumentu zauważyli, że – paradoksalnie – przeżywając chorobę i odosobnienie zdaliśmy sobie sprawę z tego, jak bardzo „istotą naszego życia jest dzielenie go z innymi”¹¹³. W kontekście budowania *humana communitas*, czyli ludzkiej wspólnoty, czas pandemii ukazał nie tylko kruchość i słabość życia ludzkiego, ale także jak bardzo akty indywidualne osób i zbiorowości rzutują na życie społeczne. Choroba i śmierć nie powinny być jednak traktowane jako porażka nauki i techniki, mogą bowiem być odczytane jako szansa dla ukazania nieśmiertelności miłości, która ukryta jest w życiu.

Budowanie braterstwa jawi się jako pewien punkt zwrotny na czas po pandemii. Nie jest ono jedynie relacją wzajemnego powiązania,

---

międzyreligijnego trzech wielkich religii odwołujących się do Abrahama: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Charakterystyczne jest, że pierwsze spotkanie Wielkiego Komitetu odbyło się 11 września 2019 r., w 18. rocznicę zamachów terrorystycznych na World Trade Center w USA. Ważną inicjatywą było wezwanie do postu i modlitwy 14 maja 2020 r., które zostało skierowane do wyznawców wszystkich religii w nawiązaniu do podobnych działań św. Jana Pawła II w latach 1993, 1994 i 2001.

¹¹³ Papieska Akademia Życia, „Pandemia e fraternità universale”, 7. Por. V. Paglia, „L’*Humana communitas*”, 8.

lecz powinno być świadomym wyborem pewnego sposobu funkcjonowania ludzkości. Istotne jest rozważenie nowego sposobu myślenia o wolności i prawach. W tym względzie zostały podkreślone dwa niebezpieczeństwa. Pierwsze to niejednoznaczne absolutyzowanie wolności w myśl zasady: „Moja wolność kończy się tam, gdzie zaczyna się wolność innych”. Tymczasem nie tylko granicy wolności pojedynczego człowieka, ale jego wolności jako takiej nie da się uznać, jeśli będziemy abstrahować od wolności innych, współdziałania z innymi, w duchu przyjaźni, a nie wrogości. Drugie fałszywe stwierdzenie: „Moje życie zależy tylko ode mnie” powinno prowadzić do odkrycia, że „jesteśmy częścią ludzkości, a ludzkość jest częścią nas”. Z zamysłu nad wolnością winny rodzić się kwestie techniczne i niemniej istotne pytania etyczne¹¹⁴.

Dostrzeżenie różnicy między zależnościami a solidarnością nie dokonuje się automatycznie, wymaga bowiem olbrzymiej pracy jednostek, całych grup i społeczeństwa. Miesiące pandemii koronawirusa w 2020 r. pokazały to zwłaszcza w poświęceniu pracowników służby zdrowia, dzięki którym wielu przyznało, że praca nie jest jedynie usługą, towarem, ale może być rzeczywistością nadającą sens życiu ludzkiemu. Papieska Akademia Życia zauważyła w tym kontekście również działalność naukowców, którzy – zamiast współzawodniczyć – rozpoczęli dzielenie się informacjami między ośrodkami badawczymi w celu znalezienia nowych metod leczenia. W codzienności wielu społeczeństw pracę na rzecz braterstwa podjęli kobiety i mężczyźni, matki, ojcowie, seniorzy i młodzi, którzy sumiennie wykonują swoją pracę dla dobra innych. To samo dotyczy wolontariuszy oraz różnych przywódców religijnych. Ukazało to również potrzebę przezwyciężenia „interesów narodowych” na rzecz nowej współpracy międzynarodowej, bez której nie byłoby możliwe zażegnanie pandemii. Kontekst pandemii ukazał, że braterstwo, czyli powierzenie się jednych drugim, może realizować się dziś przede wszystkim na płaszczyźnie troski w świecie medycyny. Papieska Akademia Życia bardzo jasno ukazuje potrzebę sojuszu między nauką i humanizmem. Obecny kryzys może być przezwyciężony przede wszystkim „przeciwcałami solidarności”. Obserwujemy niemal

---

¹¹⁴ Por. Papieska Akademia Życia, „Pandemia e fraternità universale”, 7.

każdego dnia, jak wielu lekarzy jest zmuszonych do podejmowania decyzji, których dotychczas nie musieli konfrontować. Racjonowanie środków medycznych ratujących życie nie może być uzasadnianie „różnicą w wartości życia ludzkiego i godności człowieka”¹¹⁵.

Dotychczasowe kryteria etyczne, np. w dziedzinie terapii uporczywej, środków zwyczajnych i nadzwyczajnych w leczeniu, w sytuacji pandemii okazują się niewystarczające. Papieska Akademia Życia daje kilka wskazań szczegółowych i przypomina, że wiek pacjenta cierpiącego na COVID-19 nie może być jedynym kryterium wyboru – oznaczałoby to bowiem wydawanie wyroku na osoby starsze i słabsze. Decyzja w zakresie wyboru sposobów leczenia i zabiegów powinna uwzględniać kondycję konkretnego pacjenta – nie tylko stanu zaawansowania choroby, potrzeby leczenia, ale także rokowań, czyli korzyści klinicznych, jakie może przynieść podjęta kuracja. Te nierzadko dramatyczne decyzje dotyczące racjonowania środków medycznych (np. respiratorów) ujawniły, jak bardzo potrzebne jest przemyślenie na nowo kryteriów, co do których byłaby jak najszersza zgoda różnych środowisk medycznych, które w różny sposób ujmują życie i zdrowie ludzkie. Szansę ku temu dawałoby przyjęcie perspektywy „bioetyki globalnej”, czyli wieloaspektowego, ogólnoswiatowego podejmowania problemów bioetycznych, o którą już wielokrotnie apelował papież Franciszek¹¹⁶.

W imię sprawiedliwości – zauważa Papieska Akademia Życia – w czasie pandemii należy szukać nowych sposobów troski, przenoszenia pacjentów, dzielenia się zasobami, a także kreatywnie podejmować niestandardowe rozwiązania, jak np. dzielenie jednego respiratora przez kilku pacjentów. Nie może to również oznaczać nigdy zrezygnowania z opieki paliatywnej, leczenia bólu i troski o zaspokojenie elementarnych potrzeb terminalnie chorych¹¹⁷.

---

¹¹⁵ Por. tamże.

¹¹⁶ Por. tamże.

¹¹⁷ Próba podjęcia tematu na gruncie polskim jest *Stanowisko Zespołu Ekspertów Konferencji Episkopatu Polski ds. Bioetycznych w kwestii dystrybucji środków ratunkowych w sytuacji pandemii wywołanej przez koronawirusa SARS-CoV-2 z 2 kwietnia 2020 r., uszczegóławiające różne kryteria działania w czasie pandemii w świetle personalistycznej etyki medycznej*. Opublikowane w: J. Wróbel, „Trzeba ratować”, 16.

Papieska Akademia Życia zauważyła ponadto, jak wiele szkody może wyrządzić fałszywa interpretacja działania Boga w dziejach świata. Widzenie w cierpieniu ludzkości prostego schematu kary za obrazę majestatu Bożego lub Bożego gniewu na ludzkość uderza w braterskie patrzyenie na człowieka. W takiej perspektywie osoby cierpiące i najbiedniejsze byłby raz jeszcze najbardziej pokrzywdzone, a przecież to za nimi zawsze wstawiał się Jezus. Po przejściu pandemii konieczna jest planetarna rewolucja braterstwa, czyli solidarna troska jednych o drugich w imię przyszłości. W opinii V. Paglii, bioetyka globalna byłaby uaktualnieniem zamiaru Boga z początku dzieła stworzenia, by świat był dla człowieka i innych stworzeń domem, a nie miejscem zagłady¹¹⁸.

W praktyczny sposób idea braterstwa przekłada się ponadto na ochronę przyrody i pielęgnowanie jej. Człowiek jest użytkownikiem dzieł stworzenia, nie powinien natomiast stawać na pozycji wyzyskiwacza i samolubnego eksploratora. W tym kontekście Franciszek przypomina zasadę powszechnego przeznaczenia dóbr, jedną z fundamentalnych w katolickiej nauce społecznej Kościoła, która zabezpiecza sprawiedliwy i realny dostęp do dóbr, których potrzebuje człowiek¹¹⁹.

4. Ludzkie braterstwo w perspektywie teorii przeciwieństw (niem. *Gegensatz*)

Wizja braterstwa w nauczaniu papieża Franciszka w pierwszej chwili może wzbudzać pewne wątpliwości i prowokować do pytań o niejasne, a nawet heglowskie patrzyenie na rzeczywistość. Stawiane wobec papieskiej koncepcji zarzuty należy jednak rozważać w świetle całej jego myśli o świecie, konsekwentnie głoszonej od lat studiów teologicznych i pierwszych kroków śladami św. Ignacego w Towarzystwie Jezusowym. W programowej adhortacji *Evangelii gaudium*¹²⁰ wśród naczelných zasad budowania dobra i pokoju społecznego Franciszek wskazuje, że całość przewyższa część, a zatem spojrzenie na

¹¹⁸ Por. V. Paglia, *Pandemia e fraternità*.

¹¹⁹ Por. Franciszek, „Braterstwo podstawą pokoju”, 9–10.

¹²⁰ Por. *Evangelii gaudium*, 234–237.

świat winno być szerokie, rozpoznające większe dobro. Nie oznacza to jakiegokolwiek relatywizowania prawdy albo afirmacji cząstkowości. Modelem takiej wizji nie jest zatem kula, w której każdy punkt jest tak samo oddalony od centrum i wszystkie są do siebie podobne. Modelem powinien być wielościan, w którym różne punkty, w różnej odległości od innych, zachowują swoją oryginalność. W tej optyce dostrzeżeni zostają zarówno ci, którzy mają swoje plany i kulturę, jak również ci, którzy w swoim myśleniu oddalają się od powszechnie przyjmowanych opinii.

Wobec wielu przeciwieństw, które dotyczyły Kościoła i społeczeństwo argentyńskie, w 1974 r. Jorge Bergoglio, jako młody prowincjał argentyńskich jezuitów, sformułował zasadę, że jedność jest ważniejsza od konfliktu. Nie oznaczała ona znalezienia środka między dwoma przeciwieństwami, była raczej próbą poszukiwania trzeciej drogi¹²¹, zakorzenionej bardzo mocno w duchowości ignacjańskiej oraz myśleniu dialektycznym, różniącym się jednak od dialektyki Hegla. Inicjatorem takiego „metamyślenia” był Johann Adam Möller, autor dzieł: *Die Einheit in der Kirche* (1825 r.) oraz *Symbolik* (1832 r.), który ukazywał Kościół jako *coincidentia oppositorum* z charakterystycznym rozróżnieniem między sprzecznościami (*Gegensatz* oraz *Widerspruch*)¹²². Istotę tego zagadnienia Bergoglio zaczerpnął z koncepcji Romano Guardiniego, który w swoim dziele *Der Gegensatz*¹²³ opisywał rzeczywistość jako konstrukcję niejednorodną, złożoną z różnych poziomów i punktów widzenia¹²⁴. Można zatem, zachowując arystotelesowską logikę i unikając heglowskiej dialektyki, tak patrzeć na świat i człowieka, by dostrzec różne napięcia, które nimi rządzą i dają możliwość przetrwania. W taki sposób trzeba

¹²¹ Por. J.M. Bergoglio (Franciszek), „Una istituzione”, 234–237.

¹²² Kontynuatorami tej myśli byli m.in. Erich Przywara, Henri de Lubac, Gaston Fessard. Por. M. Borghesi, *Jorge Mario*, 79–103.

¹²³ Por. R. Guardini, *Der Gegensatz*, 25–35. Opis koncepcji przedstawia: A. Kobyliński, *Modernità e postmodernità*, 100–106.

¹²⁴ Jorge Bergoglio w 1986 r. rozpoczął przygotowywanie swojej tezy doktorskiej na temat tej teorii Guardiniego, a w jednej z wypowiedzi przytacza jej tytuł: *L'opposizione polare come struttura del pensiero quotidiano e dell'annuncio cristiano* [*Teoria przeciwieństw jako struktura codziennego myślenia i orędzia chrześcijańskiego*]. Por. M. Borghesi, *Jorge Mario*, 119–120.

także interpretować wspólnotę Kościoła, która nie jest monolitem, a raczej jawi się jako symfonia różnych dźwięków harmonizowanych przez Ducha Świętego. Różnorodność postrzegania świata nie jest koniecznie zagrożeniem, może zaś być punktem wyjścia do spojrzenia z różnych perspektyw na jedną prawdę. Drugi człowiek nie może być w niej postrzegany jako wróg, ale brat, który wzywa do wyjścia z utartych schematów myślowych, by w wielościąnie świata szukać tego, co łączy. W „teorii przeciwieństw” do braterstwa prowadzi postawa solidarności, która z jednej strony wskazuje, że każdy ma swój sposób bytowania, oryginalność, a z drugiej dostrzega także, jak bardzo trudno jest istnieć bez drugiego człowieka¹²⁵. Pewnie dlatego w przemówieniu w Abu Zabi Franciszek przypominał: „Prawdziwa religijność polega na miłowaniu całym sercem Boga i bliźniego jak siebie samego. Postawa religijna powinna być zatem stale oczyszczana z powracającej pokusy uznawania innych za wrogów i przeciwników”¹²⁶.

Podsumowanie

W czasie trwania pandemii koronawirusa w 2020 r. podkreślano potrzebę zaplanowania na nowo świata. „Nowa normalność”, „wielka depresja”, „nowa epoka” to pojęcia, które próbują oddać przewidywania o kondycji świata i człowieka po miesiącach wyhamowania działalności ludzkiej na całym globie ziemskim. Niewątpliwie ważnym głosem Franciszka jest propozycja podejmowania braterstwa, które może jednoczyć ludzi o różnych poglądach, wrażliwościach i sposobach patrzenia na rzeczywistość. W pewnym sensie papież Franciszek próbuje podjąć terapię braterstwem, aby „globalizacji obojętności” skutecznie i konsekwentnie przeciwstawić „globalizację braterstwa i solidarności”.

Jeśli wiara pozwala w drugim człowieku dostrzec brata, to ta sama wiara każe widzieć w Bogu również Stwórcę wszechświata i każdego stworzenia. Człowiek odnoszący się do Boga przez postawę braterstwa może dążyć do zachowania stworzenia i świata

---

¹²⁵ Por. tamże, 137–144.

¹²⁶ Franciszek, „Bóg jest z człowiekiem”, 6.

oraz jednoczesnego dostrzeżenia w nim każdego, kto potrzebuje pomocy i wsparcia. Przedstawione w artykule różne aspekty braterstwa, rozwijane w nauczaniu Franciszka, pozwalają stwierdzić, że jest to jeden z głównych tematów jego pontyfikatu. Zasadą papieża jest w szczególności sposób rozwinięcie kwestii braterstwa na płaszczyźnie życia społecznego, odniesienia do wyznawców innych religii, a także w przestrzeni bioetyki i ekologii. Za C. Theobaldem należy uznać, że papieska propozycja może zostać nazwana „mystyką braterstwa”, to znaczy pewnym stylem życia, także duchowego, który winien charakteryzować każdego wierzącego w Chrystusa. Ponadto Franciszek nie stroni od wskazywania braterstwa ludzkiego jako recepty na właściwe relacje międzyludzkie także wśród niechrześcijan i niewierzących.

Wydaje się, że papieskie rozumienie braterstwa powinno znaleźć podatny grunt zwłaszcza nad Wisłą, gdzie polskie doświadczenie solidarności, także tej pisanej wielką literą, może być okazją do odkrywania więzów krwi i ducha łączących jeden naród. Pytanie o sposoby praktycznego realizowania takiego braterstwa w życiu społecznym, kościelnym i politycznym pozostaje jednak otwarte. Przywołany dokument Papieskiej Akademii Życia kończy się słowami: „Nawet ktoś, kto nie podziela tej wiary, może z takiego świadectwa powszechnego braterstwa wyczytać kierunek, wskazujący na najlepszą część ludzkiej kondycji”¹²⁷. Niewątpliwie więc zagadnienie braterstwa powinno stać się jednym z ważniejszych tematów dalszych badań na gruncie teologii i dyscyplin pokrewnych, zwłaszcza w aspekcie praktycznym, tak byśmy mogli odkryć na nowo głębię tego pojęcia zakorzenionego bardzo mocno w antropologii chrześcijańskiej.

Fraternity in the teaching of Pope Francis

Abstract: The time of the coronavirus pandemic and COVID-19 disease was an opportunity to pose many questions about interpersonal relationships again. In this context, Pope Francis proposes fraternity therapy to oppose effectively and consistently 'globalization of indifference' and 'globalization of brotherhood and solidarity'. The purpose of the article is to show the essence of brotherhood in the teaching of Pope Francis in the context of the teaching of the Catholic Church. The article presents the biblical roots of brotherhood, as well as its inclinations in the magisterium of the Second

---

¹²⁷ Papieska Akademia Życia, „Pandemia e fraternità universale”, 7.

Vatican Council and subsequent popes. Reinterpretation of the term 'fraternity' in Francis' thoughts includes: 'mysticism of fraternity', its interreligious and social character, global fraternity in the field of bioethics and ecology, and its connection with the 'theory of opposites' (*Gegensatz*), which Francis adopts from R. Guardini.

Keywords: ethics, Francis, fraternity, *Gegensatz*, mysticism of fraternity, universal fraternity

---

Bibliografia

- „Papież, który przyjął imię Franciszek. Pierwsze błogosławieństwo nowego Papieża” (13 marca 2013 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 34 (2013) nr 5, 3.
- Fratellanza. *Gli scritti della Civiltà Cattolica* (= *Accenti*, 11), Roma 2020.
- Andrzejczak, H., „Filozoficznoprawne podstawy Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka”, *Roczniki Filozoficzne* 14 (1966) z. 2, 81–98.
- Baggio, A.M. (red.), *Il principio dimenticato. La fraternità nella riflessione politologica contemporanea*, Roma 2007.
- Benedykt XVI, Encyklika *Caritas in veritate* (29 czerwca 2009 r.), Città del Vaticano 2009.
- Benedykt XVI, „Per una convivenza armoniosa. Il Pontefice a cinque nuovi ambasciatori accreditati presso la Santa Sede” (16 dicembre 2010), *L'Osservatore Romano*, 17 dicembre 2010, 3.
- Benedykt XVI, „Dramat i siła papieżstwa. Homilia podczas Mszy św. w uroczystość Świętych Apostołów Piotra i Pawła”, *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 33 (2012) nr 7–8, 5–7.
- Bergoglio, J.M. (Franciszek), „Una istituzione che vive il suo carisma. Discorso di apertura della Congregazione provinciale (San Miguel, Buenos Aires, 18 febbraio 1974)”, w: J.M. Bergoglio, *Pastorale sociale*, A. Taroni (tłum.), M. Gallo (red.), Milano 2015, 234–237.
- Bielski, T., *Synopsa tekstów Soboru Watykańskiego II*, Poznań–Warszawa 1970.
- Borghesi, M., *Jorge Mario Bergoglio. Una biografia intellettuale*, Milano 2017.
- Burgoński, P., „Braterstwo – mit, partykularyzm, utopia?”, w: T. Adamczyk, J. Mazur (red.), „*Caritas in veritate*” *zasadą polityki społecznej. Refleksje na kanwie encykliki Benedykta XVI o integralnym rozwoju ludzkim*, Lublin 2011, 159–186.
- Corradino, S., „La fratellanza nell'Antico Testamento”, *La Civiltà Cattolica* (2019) nr 4068, 529–540.
- Cristiano, R., „Giovanni Paolo II e il cammino verso il Documento sulla fratellanza”, *La Stampa*, 31 gennaio 2020.
- De Candido, L., „Fraternité”, w: *Dictionnaire de la vie spirituelle*, Paris 1983, 448–457.

- Dianich, S., Torcivia, C., *Forme del popolo di Dio tra comunità e fraternità*, Cinisello Balsamo 2012.
- Fares, D., „La fratellanza umana. Il suo valore trascendentale e programmatico nell'itinerario di papa Francesco”, *La Civiltà Cattolica* (2019) nr 4058, 114–126.
- Franciszek, Encyklika *Lumen fidei* (29 czerwca 2013 r.), Città del Vaticano 2013.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium* (24 listopada 2013 r.), Città del Vaticano 2013.
- Franciszek, „Budowanie pokoju wiąże się z uznaniem prawa do wolności religijnej dla wszystkich. Audiencja dla uczestników sesji plenarnej Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego” (28 listopada 2013 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1, 31–33.
- Franciszek, „Braterstwo podstawą pokoju i drogą do niego. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju” (1 stycznia 2014 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 35 (2014) nr 1, 4–10.
- Franciszek, „Powołania są jak nieoszlifowany diament. Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Kongregacji ds. Duchowieństwa” (3 października 2014 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 35 (2014) nr 11, 30–31.
- Franciszek, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 2015 r.” (8 grudnia 2014 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 35 (2014) nr 12, 4–8.
- Franciszek, „Z tego samego ciała. Audiencja generalna” (18 lutego 2015 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 36 (2015) nr 3–4, 37–38.
- Franciszek, „Per un nuovo ordine di pace e giustizia. Messaggio al settimo vertice delle Americhe e Panama” (10 aprile 2015), *L'Osservatore Romano*, 12 aprile 2015, 8.
- Franciszek, Encyklika *Laudato si'* (24 maja 2015 r.), Città del Vaticano 2015.
- Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Amoris laetitia* (19 marca 2016 r.), Kraków 2016.
- Franciszek, „Mozaika braterstwa. Katecheza wygłoszona podczas audiencji generalnej w Watykanie” (3 sierpnia 2016 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 37 (2016) nr 9, 47–48.
- Franciszek, „Braterstwo podstawową zasadą regulującą porządek gospodarczy. Przesłanie do uczestników sesji plenarnej Papieskiej Akademii Nauk Społecznych” (24 kwietnia 2017 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 38 (2017) nr 6–7, 13–16.
- Franciszek, „Przyjmowanie, chronienie, promocja i integracja imigrantów i uchodźców. Orędzie na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2018 r.” (15 sierpnia 2017 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 38 (2017) nr 9, 4–7.
- Franciszek, „Sieć nowego braterstwa. Rozważanie przed modlitwą *Regina coeli* w Poniedziałek Wielkanocny” (2 kwietnia 2018 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 39 (2018) nr 3–4, 36.

- Franciszek, „Boże Narodzenie pozwala na nowo odkrywać braterstwo. Orędzie *Urbi et orbi*” (25 grudnia 2018 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 40 (2019) nr 1, 14–15.
- Franciszek, „Braterstwo nową granicą chrześcijaństwa. List *Humana communitas* z okazji 25. rocznicy powstania Papieskiej Akademii *Pro Vita*” (6 stycznia 2019 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 40 (2019) nr 2, 45–49.
- Franciszek, „Bóg jest z człowiekiem, który szuka pokoju. Przemówienie podczas spotkania międzyreligijnego w Founder's Memorial w Abu Zabi” (4 lutego 2019 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 40 (2019) nr 2, 5–8.
- Franciszek, „Bóg pragnie braterstwa między chrześcijanami i muzułmanami. Katecheza podczas audyencji generalnej po podróży do Maroka” (3 kwietnia 2019 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 40 (2019) nr 4–5, 31–32.
- Franciszek, „Wielokulturowa i wieloreligijna rzeczywistość regionu śródziemnomorskiego. Przemówienie na kongresie nt. *Teologia po «Veritatis gaudium» w Neapolu*” (21 czerwca 2019 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 40 (2019) nr 9, 12–18.
- Franciszek, „L'umanità è la cifra distintiva della riforma. Udienza alla Curia romana per gli auguri natalizi” (21 dicembre 2019), *L'Osservatore Romano*, 22 dicembre 2019, 4–5. Tłum. pol.: *Przemówienie do Kurii Rzymskiej z okazji życzeń bożonarodzeniowych* (21 grudnia 2019 r.), http://w2.vatican.va/content/francesco/pl/speeches/2019/december/documents/papa-francesco_20191221_curia-romana.html (dostęp 31.05.2020).
- Franciszek, „Nie jesteśmy skazani na niesprawiedliwość. Przemówienie do uczestników seminarium na temat: *Nowe formy solidarnego braterstwa, inkluzja, integracja i innowacja*” (5 lutego 2020 r.), *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 41 (2020) nr 2–3, 21–23.
- Franciszek, Wielki Imam Al-Azhar, *Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia* (4 lutego 2019 r.), http://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (dostęp 31.05.2020).
- Fredericks, J.L., „Suffering, Liberation, and Fraternity: A Buddhist-Christian Dialogue. A Dialogue of Fraternity as Proposed by Pope Francis”, *The Eastern Buddhist* 46 (2017) nr 1, 33–42.
- Fredericks, J.L., „The Dialogue of Fraternity. Pope Francis's Approach to Interreligious Engagement”, *Commonweal* 144 (2017) nr 6, 10–11.
- Gibellini, R., „L'enciclica della fraternità universale”, *L'Osservatore Romano*, 1 novembre 2009, 1.
- Goczoł, R., „Ogólne założenia ireniczne Andrzeja Frycza Modrzewskiego”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 5 (1972), 107–130.
- Guardini, R., *Der Gegensatz. Versuche zu einer Philosophie der Lebendigen-Konkreten*, Mainz 1925.
- Ilari, V., „La «terza guerra mondiale a pezzi»”, *Limes* (2016) nr 2, 69–74

- Jan Paweł II, „Epistula al Venerato Fratello Cardinale Agostino Casaroli, Segretario di Stato” (20 novembre 1982), AAS 75 (1983), 119–125.
- Jan Paweł II, „Costituzione apostolica *Pastor bonus* sulla Curia Romana” (28 giugno 1988), *Enchiridion Vaticanum*, t. 111, Bologna 1991, 492–635.
- Jan Paweł II, „Adhortacja apostolska *Nowa nadzieja dla Libanu*” (11 maja 1997 r.), w: tegoż, *Dzieła zebrane*, t. 2, Kraków 2006, 581–593.
- Kobyliński, A., *Modernità e postmodernità: l'interpretazione cristiana dell'esistenza al tramonto dei tempi moderni nel pensiero di Romano Guardini*, Roma 1998.
- Körner, F., „Fratellanza umana. Una riflessione sul Documento di Abu Dhabi”, *La Civiltà Cattolica* (2019) nr 4054, 313–327.
- Kościelniak, C., „Chrześcijańskie i laickie konteksty idei braterstwa i ich polityczne konsekwencje”, *Przegląd Zachodni* (2015) nr 1, 7–20.
- Kuźmak, K., „Bractwo kościelne”, w: F. Gryglewicz i in. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 1013–1020.
- Langemeyer, B., „Kirche und Brüderlichkeit”, *Theologie und Glaube* 3 (1965), 190–210.
- Lesêtre, H., „Frère”, w: F. Vigouroux (red.), *Dictionnaire de la Bible*, fasc. XVI/1, Paris 1899, kol. 2402–2405.
- Łużyński, W., „Chrześcijańskie braterstwo w świeckim społeczeństwie. Refleksje na podstawie nauczania Josefa [sic!] Ratzingera”, *Teologia i Człowiek* 45 (2019) nr 1, 69–86.
- Maaßen, T., *Das Ökumeneverständnis Joseph Ratzingers*, Göttingen 2011.
- Marafioti, D., „Documento sulla Fratellanza umana. Una lettura ragionata”, *Rassegna di Teologia* 60 (2019), 235–268.
- Marangoni, R., *La Chiesa mistero di comunione. Il contributo di Paolo VI nell'elaborazione dell'ecclesiologia di comunione (1963–1978)*, Roma 2001.
- Miziołek, W., „Biuletyn ekumeniczny”, *Collectanea Theologica* 38 (1968) nr 3, 115–134.
- Monda, A., „Wyzwania stojące przed Papieżem i odwaga braterstwa”, *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 40 (2019) nr 2, 3.
- Müller, G., „Das Abu Dhabi Dokument. Eine katholische Lesehilfe”, *Internationale Katholische Zeitschrift «Communio»* 49 (2020) nr 3, 293–311.
- Nyenyembe, J., *Fraternity in Christ. Building the Church as Family*, Nairobi 2005.
- Paciorek, A., *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 14–28. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT 1/2), Częstochowa 2008.
- Paglia, V., „L'Humana communitas che il Covid-19 ci fa riscoprire”, *L'Osservatore Romano*, 23 luglio 2020, 1, 8.
- Paglia, V., *Pandemia e fraternità. La forza dei legami umani riapre il futuro*, Milano 2020.

- Papieska Akademia Życia, „Pandemia e fraternità universale” (30 marzo 2020), *L'Osservatore Romano*, 30–31 marzo 2020, 7. Tłum. pol.: *Pandemia a powszechne braterstwo. Uwagi na temat kryzysu wywołanego COVID-19*, <https://episkopat.pl/papieska-akademia-zycia-pandemia-a-powszechne-braterstwo-2/> (dostęp 30.04.2020).
- Papieska Komisja Biblijna, „Czym jest człowiek?” (*Ps 8,5*). *Zarys antropologii biblijnej*, H. Witczyk (tłum.), Lublin 2020.
- Paweł VI, „Udienza generale” (21 agosto 1963), w: *Insegnamenti di Paolo VI*, t. 1, Città del Vaticano 1963, 479.
- Paweł VI, „Nuntii radiophonici” (22 decembris 1964), *AAS* 57 (1965), 176–183.
- Paweł VI, *Encyklika „Populorum progressio” o popieraniu rozwoju ludów* (26 marca 1967 r.), Kraków 1968.
- Paweł VI, „Ogni uomo è mio fratello. Messaggio per la celebrazione della IV Giornata della pace del 1 gennaio 1971”, w: *Insegnamenti di Paolo VI*, t. 9, Città del Vaticano 1972, 3–5.
- Pietrusiak, P., „Kościół jako *fraternitas* według Cypriana z Kartaginy”, *Roczniki Teologii Katolickiej* 10 (2011), 67–87.
- Piola, A., „La sfida della fraternità e il contributo della comunità ecclesiale secondo papa Francesco”, *Archivio Teologico Torinese* 24 (2018) nr 1, 63–76.
- Piowowski, W., „Grzechy społeczne i struktury grzechu w nauczaniu Jana Pawła II”, *Studia Warmińskie* 37 (2000), 461–469.
- Ratzinger, J., „Die christliche Brüderlichkeit”, *Der Seelsorger* 26 (1958), 387–429. Tłum. pol.: J. Ratzinger, „Braterstwo chrześcijańskie”, w: tegoż, *Opera omnia*, t. 8/1: *Kościół – znak wśród narodów. Pisma ekumeniczne i ekumeniczne*, W. Szymona (tłum.), Lublin 2013, 31–89.
- Ratzinger, J., *Die christliche Brüderlichkeit*, München 1960. Tłum. pol.: J. Ratzinger, *Chrześcijańskie braterstwo*, J. Merecki (tłum.), Kraków 2006.
- Ratzinger, J., „Fraternité”, w: M. Viller i in. (red.), *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique doctrine et histoire*, t. 5, Paris 1964, kol. 1141–1167.
- Reynolds, G.S., „After Abu Dhabi. Pope Francis & The Document on Human Fraternity”, *Commonweal* 146 (2019) nr 7, 10–12.
- Rossetti, C.L., „*Fraternitatis munus*. Chiamati alla fraternità. Una chiave di lettura della *Caritas in veritate* alla luce dell’eredità montiniana”, *Lateranum* 76 (2010), 103–116.
- Ruggieri, G., *Chiesa sinodale*, Bari-Roma 2017.
- Scannone, J.C., *La teologia del popolo. Radici teologiche di papa Francesco*, Brescia 2019.
- Schekle, K.H., „Bruder”, w: F.J. Dölger i in. (red.), *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 2, Stuttgart 1954, kol. 631–640.
- Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 2002.
- Spadaro, A., „«Sentinelle di fraternità nella notte». Il viaggio apostolico di papa Francesco ad Abu Dhabi”, *La Civiltà Cattolica* (2019) nr 4049, 467–477.

- Stupperich, R., „Bruderschaften/Schwesterschaften/Kommunitäten”, w: G. Krause, H. Balz, G. Müller (red.), *Theologische Realenzyklopädie*, t. 7, Berlin–New York 1981, 195–206.
- Tanquerey, A., *Compendio di Teologia Ascetica e Mistica*, F. Trucco, C.L. Giunta (tłum.), Roma–Tournai–Parigi 1930.
- Theobald, C., „Mistica della fraternità. Lo stile nuovo della Chiesa e della teologia nei documenti programmatici del pontificato”, *Il Regno – Attualità* (2015) nr 9, 581–588.
- Theobald, C., *Fraternità. Il nuovo stile della Chiesa secondo Papa Francesco*, Magnano 2016.
- Wróbel, J., „Trzeba ratować życie. Stanowisko Zespołu Ekspertów Konferencji Episkopatu Polski ds. Bioetycznych w kwestii dystrybucji środków ratunkowych w sytuacji pandemii wywołanej przez koronawirusa SARS-CoV-2 z 2 kwietnia 2020 r.”, *Nasz Dziennik*, 8 kwietnia 2020 r., 16.